

КАСНОАНТИЧКО УТВРЂЕЊЕ ТУРЕС

Предраг Пејић
Музеј Понишавља Пирот

e-mail: ppejic55@gmail.com	Оригинални научни рад
Примљено: 8. 5. 2020.	УДК: 904:711.559.6"652"(497.11)
Прихваћено: 31. 7. 2020.	902.2(497.11)"2015/..."

Апстракт: *Заштитна археолошка истраживања касноантичког утврђења на Пазару у Пироту обављена су 2015. Оно је подигнуто у равници на западном ободу пространог Пиротског поља близу ушћа мање реке Бистрице у Нишаву. Насупрот, на крају ртасте кречњачке греде Сарлах, са леве стране Бистрице, изграђена је у рановизантијско доба друга утврда. Проучена је североисточна половина северозападне стране фортификације, највероватније правоугаоне основе, приближне оријентације северозапад–југоисток и претпостављених димензија 160 x 100 м. На крајевима ископаног бедемског платна откривене су две у целости избачене куле, на једном, већим делом, северна угаона кула, а на другом мањи део четворостране. Угаона кула није постављена у оси симетрије већ претежно на северозападној страни утврђења. На 24 м од четворостране куле, бедем дебљине 2,2 м постаје широк 3,7 м и наставља се до северног угла утврђења у дужини од 12,5 м. Већа дебљина узрокована је изградњом једнораменог степеништа за излазак на шетну стазу. Супструкција је грађена у техници *opus caementicium*, суперструкција у *opus vitatum mixtum*. На 6 м од четворостране куле, у бедему је изведен отвор за клоаку димензија 0,8 x 1 м, полуобличасто засвођен опекама. Градитељи овог војног утврђења су императори валентинијанске династије. Утврђењу претходи позноцарски хоризонт западног ободног насеља мансије Турес. На истом месту из старијег времена налажен је археолошки материјал наслојавањем из праисторије, а касније из позног средњег века. У периоду Османског царства ово утврђење је коришћено за комуналне потребе.*

Кључне речи: *касноантичко утврђење, период валентинијанске династије, емпо-риј/мансија Турес, касни средњи век, османски период*

Увод

За римско утврђење на Пазару у Пироту зна се одавно.¹ Поновљено откривање бедема 2015. учињено је истим поводом као и прво 1953. године – због уређења простора источно од касносредњовековног Пиротског града, односно простора испред њега, у парковску површину.² Приликом образовања првог градског парка на простору Градића³ и испред њега документовани су и описани остаци римске фортификације. Међутим, остаци су наредне године затрпани, тако да су остали под земљом до наших дана.⁴

¹ Према Кемпеленовом извештају из 1740, између осталих трагова античких остатака у Пироту, који су иначе откривени у новије време, свакако се најзначајнији и највидљивији одnose на бедеме утврђења на Пазару: *Овде још стоје на више места рушевине градских бедема, које Софија нема, а откривају се и други трагови античке старости* (Немски и австријски пџетписи за Балканите II, 1986, 305). Једно од последњих знатнијих девастирања и затрпавања античких трагова у Пироту вероватно су проузроковали Турци користећи римске фортификације и грађевине као мајдан грађевинског материјала током преуређења Градића у тврђаву за одбрану ватреним оружјем. Преуређење је завршено 1804. године под управом Рахим-паше, како је било записано на мермерној плочи уграђеној у једној кули, која је с временом нестала (Костић 1912, 85; уп. Пејић 1996, 19–22). У другој половини 19. века утврђење није приметно јер га не помињу ни Каниц ни Јиречек, мада су у више наврата посећивали Пирот и кроз њега пролазили. Нажалост, супротно мишљење – да је Пирот у римско доба био *обична римска кула мотриља*, које је имало негативне последице на истраживања античке прошлости овог града, изнео је први истраживач његове завичајне историје пре више од једног века (Костић 1908, 3). Ипак, Костић на другом месту потврђује да су на терену утврђења на Пазару у његово време *ископани најстарији споменици, а и данас се приликом копања налазе римски и византијски новци и велике квадратне цигле* (Костић 1912, 27–28). Другим речима, он потврђује да су тада остаци античког утврђења већ добро прекривени земљом. У првом стручном раду о античкој прошлости Пирота, наводи се податак архитекте Ч. Васића о откривању североисточне угаоне куле овог утврђења приликом радова на увођењу градске водоводне и канализационе мреже шездесетих година двадесетог века (Петровић 1979, 182). Упоредити моје виђење наведене проблематике и значај античких трагова Пирота (Пејић 1995, 160).

² Изванредан опис проналажења бедема утврђења дао је пиротски архитекта Д. Алексић у локалном недељнику *Слобода* – Алексић 1954. Кратак извештај о истом открићу приређен је у првом броју *Саопштења* – Јуришић 1956, 136–137.

³ Пиротски град, касносредњовековна тврђава за одбрану хладним оружјем, назива се још Тврђава, Градић, Кале и Момчилов град. Млађа обимнија реконструкција тврђаве за одбрану ватреним оружјем, са заштитним воденим каналом око доњег града, изведена је почетком 19. века; Костић 1912, 85, уп. Пејић 1996, 32.

⁴ Алексић на почетку саопштава: *Почело се са рушењем зидова и пошто је оно ишло тешко обичним алатом, предузимане су мере да се рушење настави динамитом. На срећу, вредност ископина је оцењена и хитном интервенцијом заустављено је даље рушење*. Нажалост, са појавом јаким грађевинских машина многи трагови античког наслеђа Пирота, нарочито из оновременог цивилног насеља, пресељени су на знане и незнане депоније и места за изравнавање терена. Савремена археолошка ископавања почела су након што су на терен ушле грађевинске машине, а вођена су помоћу штапа и канапа – без средстава и укључивања установа заштите и локалних јавних предузећа.

Приликом копања уских ровова током првог откривања утврђен је правац пружања северозападнoг бедема утврђења, и то већи део његове североисточне половине. Наведени антички бедем удаљен је око 55 м источно од ободног воденог канала касносредњовековног Градића. Константована је његова ширина од 2,2 м,⁵ а он је углавном праћен у дужини од 33,5 м. Иначе, круна се појавила на дубини од око 0,5 м од површине тла. Откривена висина темеља и суперструкције износила је 1,72 м, односно 2,2 м, без прецизирања њихове посебне/одвојене дебљине. Овом приликом нису откривене угаона кула, као и кула на евентуалној капији.⁶

На основу тада описане технике зидања бедем се састојао од спољњег и унутрашњег лица са трпанцем у средини. На фотографијама је приметан положај почетног либажног слоја у бедему од више редова опека, који је у целости извађен. У југоисточном делу је скоро до дна очишћен отвор у бедему који је био засвођен опекама димензија 35 x 24 x 4 цм са истом дебљином фуга између њих.⁷

Утврђење је опредељено као римско, а повезује се исправно са познатом мансијом Турес из античких итинера. Довођење у везу откриваних зидова античке старости у скоро правој линији дуж главне пиротске улице у дужини од око 1,3 км са римским кастелом нема никакве потврде на терену.⁸

⁵ На оригиналној ситуацији архитекте НОГО-а Пирота Д. Алексића од 18. 12. 1953. дата је и дебљина бедема у пределу кружне куле од 2,42 м. Из истог плана који је објавила А. Јуришић 1956, 137, сл. 16, избачена су два детаља – на детаљу 2 приказана је наведена дебљина бедема.

⁶ На приложеној ситуацији, Јуришић 1956, 137, сл. 16, на североисточном крају, одвојен од бедема у правцу севера, приказан је мањи зид, чија је дебљина 1,68 м дата у детаљу 1 изворне ситуације Алексића. Ради се о сегменту кружне угаоне куле, а да то није утврђено. Вредан пажње је и детаљ са ситуације Д. Алексића, а нема га на цртежу Јуришић, да сондирањем преко Улице м. Тита нису откривени остаци бедема утврђења, будући да он мења правац ка југоистоку.

⁷ Пуне димензије опека из свода отвора у бедему даје у свом обавештењу Алексић (архивски документ), док код Јуришић 1956, 137, забележена дужина у ствари чини ширину опеке (– x 25 x 4,5 цм). Ново мерење дало је друге димензије. Користим прилику да захвалим проф. Ч. Васићу, иначе и консултанту на овим ископавањима, који ми је љубазно уступио документацију везану за Пирот.

⁸ Наведену конструкцију Алексића 1954, није прихватила А. Јуришић 1956, 137, али је задржала на ситуацији – сл. 16. На око 0,5 км од утврђене североисточне половине северозападнoг бедемског платна утврђења констатовано је простирање касноантичке некрополе Туреса. Наиме, документовани остаци бедема до нивоа семафора, односно хотела у данашњем Пироту, свакако припадају североисточном бедемском платну римског утврђења. На делу од источне угаоне куле кастела до касноантичке некрополе, тј. на простору данашњег центра Пазара, развијао се цивилни део мансије Турес, односно емпорија. У пределу од касноантичке некрополе до данашње касарне у Пироту антички трагови грађевинских објеката нису налажени.

Ревизиона ископавања опет су имала бројна ограничења, пре свега финансијске природе. Услед убрзаног закаснелог уређења овог средишњег простора савременог Пирота, организована су као приоритет локалне самоуправе. Стога су обим и квалитет археолошких истраживања били нужно подређени томе, а стручност и организација знатно редуковани.⁹

Нова проучавања дела римског утврђења извршена су на површини од 150 м². У сондама на крајњим границама истраживане површине, двома сондама уз улице Српских владара и Војводе Момчила, тражени су претпостављени важни фортификацијски делови утврђења, а другим двома сондама смештеним између оних првих – вертикална стратиграфија са спољне и унутрашње стране бедемског платна. На крају, оба лица бедема откривеног дела утврђења повезана су плитким рововима ширине 1 м ради лакшег обављања конзерваторских радова, који су завршени до краја исте, 2015. године.

На основу ових ископавања потврђена је на простору градског парка испред Калеа североисточна половина северозападног бедемског платна правоугаоног римског утврђења на Пазару у Пироту. Оно је оријентисано у правцу СЗ–ЈИ. Услед спајања две главне градске савремене комуникације под оштрим углом, управо у унутрашњости римског утврђења догодило се да су оне већим делом изграђене на остацима угаоне куле и северозападне капије.¹⁰ Зато ови делови утврђења приликом ископавања 2015. године нису ни могли да буду истражени у целости.

Током ревизионих археолошких ископавања дела северозападног бедема касноантичког утврђења констатована су четири културна хоризонта: из старијег гвозденог доба, касноантичког, касносредњовековног и касне фазе османског периода.

⁹ Археолошки радови су обављени практично без финансијских средстава у оквиру скромних могућности Музеја Понишавља у Пироту. Радници за ископавања обезбеђени су преко Центра за социјални рад, а обећани стручни део екипе – геометар из градске Дирекције за изградњу Пирота и архитекта из Завода у Нишу – ангажовани су у складу с њиховим слободним распоредом, а не како су захтевала истраживања. Ископавања на терену обавили су, од средине марта до краја маја 2015, апсолвент археологије Тамара Пешић и аутор овог рада.

¹⁰ Улица Српских владара данас углавном прати североисточни бедем утврђења, односно користи и његове обршене делове, чиме је улица проширена. У античким временима и средњовековном периоду комуникација се свакако одвијала северније од овог бедемског платна утврђења. Изградња главне улице Пирота на бедему римског утврђења највероватније је узрокована проблемима плављења овог потеса у позноосманском периоду, након изградње Доњег града са зиданим воденим каналом Пиротског града – Ћирић 1973, 163–165, уп. Пејић 1996, 19–22. Друга улица – Улица војводе Момчила такође је наставак нишког пута, али с краја периода под Турцима – Ћирић 1973, 164–165. Она је изграђена преко остатака југозападне капије римског утврђења са четвртастом кулом или кулама, управно на њу.

Праисторијски хоризонт

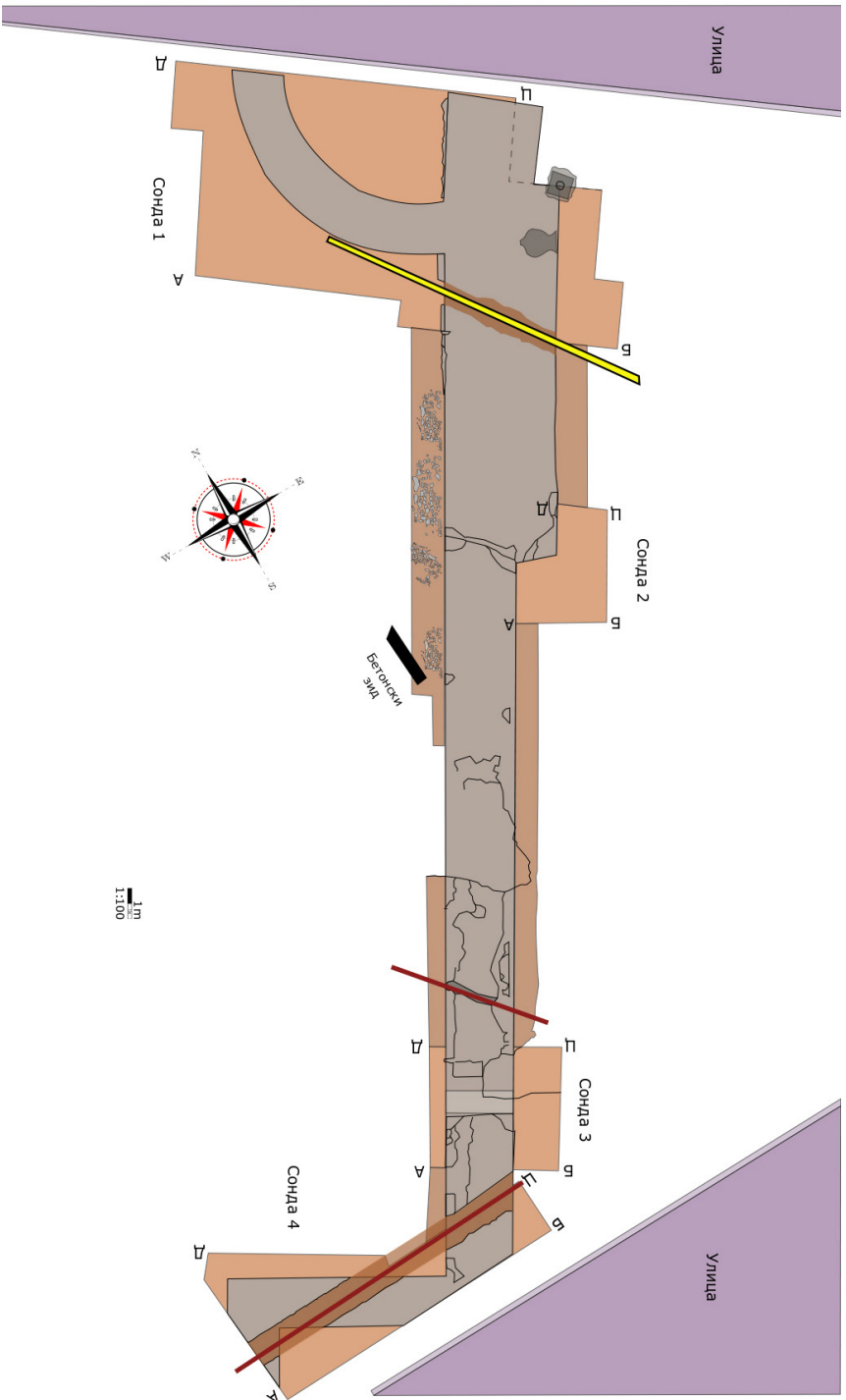
С обзиром на тип археолошких ископавања, праисторијски хоризонт документован је само у сондама 1 и 2 приликом утврђивања дна темеља (1) и стерилног слоја (2).¹¹ Мала истражена површина дала је скромне фрагменте керамичких посуда. Издавају се дубље или плиће сферичне или коничне зделе равног обода, чији је врх унутра или споља укошен, раван или благо профилисан, а код једне је сачувана и мала језичаста дршка. Други тип посуде чине мањи или већи пехари цилиндричног врата и сферичног трбуха, од кога полази шира тракаста дршка. Заступљени су и лонци равног обода заравњеног врха, краћег приближно цилиндричног врата и сферичног тела – код једног је утврђена језичаста дршка на почетку доњег дела трбуха. Од два фрагмента амфора један припада великим посудама коничног врата са благим преломом на рамену и сферичног трбуха.¹² Други је интересантнији јер припада истом делу посуде, али са очуваним кореном хоризонталне пуне дршке овалног пресека. Ова посуда изведена је на витлу, од светлозелене земље fine фактуре и вероватно чини импорт. Још један фрагмент задебљаног обода равног врха и кратког цилиндричног врата урађен је на витлу од добро пречишћене земље са додатим песком и ситним зрнцима кварца, споља црвене боје печења, а на прелому светлосиве боје. Интересантан налаз представља бронзана копча откривена у сонди 3 изван утврђења око нивоа његовог дна темеља. Изгледа да је овамо у праисторијском хоризонту доспела током латена (Т. I/11).

Описани керамички праисторијски материјал свакако је настао у старијем гвозденом добу. Већина судова рађених руком припада раној фази, док две посуде израђене на витлу припадају завршној етапи. Ово не чуди, тим пре пошто је у близини, на Пиротском граду, већ констатован ободни део насеља из овог периода.¹³ На оближњем Сарлаху претпостављена је праисторијска градина са средишњим насељским простором у његовом

¹¹ У сонди 1 на површини од 2 м², а у сонди 2 на 15 м². Нажалост, у сонди 3 изван бедема копано је само на површини од 1 м². Праисторијски хоризонт откривен је у нивоу дна темеља бедема и испод њега.

¹² Све досад наведене посуде руком су рађене, а зделе и пехари у финијој фактури. Доминира сива боја печења површина, чије се нијансе крећу до црне, са деловима суда печеним у тоновима смеђе до светлоцрвене боје.

¹³ Дељанин, Пејић 1986, 228; Дељанин, Пејић, 1987, 151–152; Пејић 1996, 8. Иначе, топографија насеља у праисторији на градском подручју још је у почетној фази. Издвојени гвозденodobни налази фрагментоване керамике из слојева откривани су на Старом вашаришту у Пироту, око 350 м јужно од истраживања која су предмет овог рада; уп. Пејић 2008, 101; о другачијем одређењу налазишта Старо вашариште види Vuković-Bogdanović, Pejić 2016, 94–97.

План 1. Основа истражене северозападне стране утврђења (2015)

Plan 1. The basis of the researched north-western side of the fortification (2015)

јужном подножју око јаких извора. Мало западније, на Мађилци, констатована је брњичка некропола спаљених покојника.¹⁴

Антички хоризонт

Антички хоризонт се састоји из два периода који, изгледа, следе један другог без значајног хијатуса. Старији је откривен у пределу и нивоу горње две трећине темељне зоне бедема утврђења. Он се састоји од две потфазе. Прву чини преовлађујући културни слој, док је друга документована релативно бројним остацима објеката од лаког материјала, који су страдали у пожару, и са скромнијим археолошким покретним материјалом. Млађи период представља хоризонт изградње масивног утврђења од камена и опека, чије је време коришћења обележено тањим културним слојем знатно оштећиваним током каснијих историјских периода, нарочито у касном средњем веку и периоду под Турцима (Пл. 2).

Старија фаза античког хоризонта

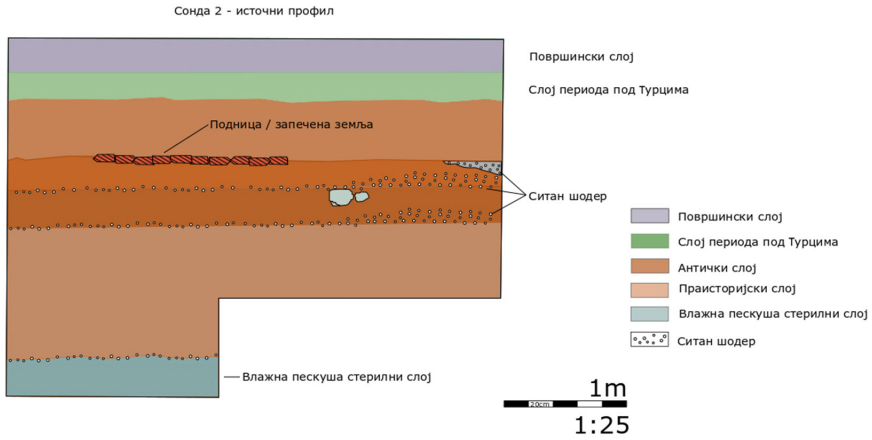
Старија потфаза

Прва потфаза старијег античког периода састоји се од дебљег културног слоја са археолошким материјалом, дебљине 1–0,7 м. Он је затворен рушевинским слојем објеката друге потфазе. Релативно бројан керамички материјал допуњен је само једним бронзаним сестерцијем и са два уломка стаклених посуда.

Почетна етапа живота током антике на Пазару у Пироту документована је углавном финијом керамичком продукцијом.¹⁵ Заступљене су претежно керамичке посуде израђене од добро пречишћене глине светлоцрвене боје печења и црвено бојене. Од облика пронађене су мање коничне зделе равног обода и дна (Т. I/1), као и зделе калотастог рецепијента, хоризонтално разгранутог обода, које се често повезују са тањирима (Т. I/2–3). Карактеристичне су такође калотасте зделе прстенасто задебљаног обода испод кога су споља и/или унутра украшене дубљим жлебовима (Т.

¹⁴ Јевтић 1990, 92–103. И на простору између брњичке некрополе и подножја градине на Сарлаху, односно Дугановом лозју – старом Архиву, откривени су трагови енеолитског и брњичког насеља, што све говори о значају и величини праисторијског насеља. Види: Пејић 2017, 424.

¹⁵ Наведени налази из прве потфазе ових ископавања у пределу северозападног дела каструма свакако чине западну периферију римског Туреса према Бистрици и мочварном Барју. Средиште насеља, највероватно емпорија Туреса, лоцира се у пределу савременог центра Пирота и непосредно јужно у суседној Јеврејској улици. Овде је откривена вотивна ара Хипсистоса, а вероватно и други епиграфски споменици који се датирају у период од друге половине 2. века наше ере (Костић 1908, 3, 7; Пејић 2015, 474, 476–477).

План 2. Источни профил сонде 2
Plan 2. Eastern profile of trench 2

Сл. 1. Северна угаона кула – поглед са северозапада
Fig. 1. Northern corner tower – view from the north-west

I/4–7). Издваја се један фрагмент хоризонталног обода правоугаоног тањира изведен у техници имитације тере сигилате (Т. I/8). Наведена група трпезне керамике заступљена је и прстенастим данцима или ниским стопама здела и тањира (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 72–73, I/13 (Т. III/5); 74, I/20 (Т. VI/5)).

Бројни су и керамички фрагменти лонаца који су споља црвено бојени. Ради се обично о посудама увученог, разгрнутог или прстенасто задебљаног обода, код већине ужлебљеног, који прелази непосредно у сферични трбух (Т. II/1–6). Откривена је и једна шира тракасто-ушаста дршка (Т. II/7). Један фрагмент прстенастог обода амфоре са унутрашње стране ужлебљеног израђен је од пречишћене глине светлосмеђе боје печења, а споља мрко бојен (Т. II/8). Посебан је налаз једног квалитетног поклопца-запушача са рачвастим ободом од сиво печене земље (Т. II/9). Нађена је и једна пуна дршка овалног пресека свакако малог двоухог пехара, такође од сиво печене глине и тамносиво бојен (Т. II/10) (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 80–81, II/11 (Т. XIV/2, сл. 35); 88, V/3 (Т. XIX/9); 97, VIII/8 (Т. XXVII/3)).

Међу луксузнијим судовима забележена је и печатна керамика. Два мала пехара од сиво печене земље тамносиво бојена у метопи образованој од хоризонталних жлебова или пластичног ребра на горњем делу сферичног трбуха украшена су наизменичним концентричним круговима и штапићима (Т. III/1–2) (Васић-Деримановић *et al.* 2016, 167, сл. 9). На трбуху већег крчага од светлосиве печене глине изведен је низ стилизованих листова, а споља је црно бојен (Т. III/3). Ваља напоменути да је сличан орнамент нађен у пределу кастела Состра, нажалост као случајан налаз. Датује се у 3. век наше ере (Иванова 2004, 50, 54, Т. II₃; уп. Брукнер 1981, 30–31, Т. 49/2, 6–7, Т. 50/8, 12–13, Т. 52/28).

На фрагментима трбуха два крчага израђена од светлоцрвено печене глине печењем су утиснуте концентричне елипсе у имитацији тера сигилате – наранцастоцрвено бојен (Т. III/4), или калотаста удубљења – мркоцрвено бојен (Т. III/5). Сличан орнамент овоидног облика, киматион, извођен је на ободу тањира или врату пехара, како сиве, тако и црвене печењене керамике на локалитету Горица код Винице. За црвену се сматра да је старија, из 2–3. века, а стратиграфски је документована у слојевима 3. столећа на налазишту Исар–Марвинци, док се у Виници јавља и у 4. веку (Шурбановска 2005, 167, цртежи 1–4, 169, цртеж 18, 170, цртеж 23, 171, цртежи 30–31, 172).

У мање бројне посуде укључени су фрагменти од недовољно пречишћене глине необрађених површина који припадају кухињској керами-

ци. Од коничних чинија једна је са косо обореним ободом, док је друга непрофилисана (Т. IV/1–2). Заступљени су и један кратко разгнут, ужлебљен обод лонца навише профилисане ивице и косо споља оборене, а други лонац сферичног трбуха има троугаоно профилисан обод (Т. IV/3–4). У посуде двојачке функције са интензивним траговима горења спадају две зделе-поклопци на унутрашњу страну увученог обода или под правим углом профилисаног и ужлебљеног корена обода (Т. IV/5–6). Правим поклопцима одговарају конични поклопци непрофилисаног обода или калотасти на унутрашњу страну благо проширеног и увученог обода (Т. IV/7–10) (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 78, II/2 (Т. XI/2); 96, VIII/6 (Т. XXVI/2); VIII/4 (Т. XXVI/1); VIII/5 (Т. XXVI/4)).

Керамички материјал из ове фазе, блиске аналогиче у ширем смислу, има у продукцији посуда подунавских римских провинција од 2. до 4. века наше ере. Ближе паралеле откривају се у производњи керамичких судова Тракије, у провинцији у којој је Турес био на западној граници до Диоклецијанове реформе. Јединство покретног керамичког фундуса потврђује се и типолошки обрађеним материјалом из оближњих некропола и насеља на Старој планини код Мале Лукање (Пејић 2018, 133–144, 155–171, 218, 222–223, 225–226). У односу на материјал са планинског подручја, овде изузетак чини луксузнија печатна керамика, која се уобичајено открива у већим насељима на важнијим путним правцима.

У слојевима овог хоризонта откривен је и конични стаклени пехар-светиљка дебљих зидова, благо ужлебљеног обода заравњеног врха, споља украшен ширим размакнутих жлебовима (очувана три) (Т. I/9). Пехари овог типа појављују се од средине 4. века наше ере (Пејић 1982, 83, сл. 1; Petković et al. 2005, 105). Наш примерак, изгледа, помера њихову употребу у прву половину истог века. Трбух друге чаше од танког стакла урезан је размакнутих двоструким плитким жлебовима – очувана су два (Т. I/10). У сонди 4 уз североисточни зид четворостране куле, на коти 363.15, поред четворостране куле уз њен североисточни зид на коти 363.15 м, пронађен је сестерциј Гордијана III, кован у Виминацијуму.

По свему судећи истраживано подручје чинило је непосредну западну периферију римског емпирија/мансије Турес. Покретни археолошки налази доспели су у овај хоризонт наслојавањем. Они га датирају у трећи и почетак четвртог века наше ере.

Млађа потфаза

Млађу потфазу старијег периода античког хоризонта карактерише слој запечене земље и подница објеката од лаког материјала, како у пределу

унутрашњости утврђења (сонде 1, 2 и 3), тако и у пределу изван утврђења (сонде 3 и 4).¹⁶

Услед скромног обима истраживања откривени објекти и конструкције друге потфазе почетног античког периода нису могли да буду дефинисани са већом сигурношћу. Конструкције од камена поређаног у два низа на вишем нивоу у сонди 2 чини се да представљају оивичење – регулациону линију насеља према главном царском путу – *Via Militaris*. Онај масивнији низ крупног камена свакако представља основни део једног од најважнијих римских путева Балкана у пределу мансије Турес.

У сонди 3 је, највероватније, откривен део одводног канала римског насеља, као и једне куће поред њега, чији је тоалет био управо изнад наведеног канала. Интензиван слој запечене земље говори да је кућа изгорела у великом пожару. У сонди 4 пронађени су остаци већег објекта, вероватно његове унутрашњости са портиком (*atrium*). Он је такође страдао у пожару, што је очито по остацима угљена и гаражи који потичу од запаљених дрвених делова конструкција грађевине, као и интензивног слоја запечене земље.

У оквиру овог хоризонта са објектима од дрвета откривено је релативно мало керамичког материјала, спорадичних налаза стаклених посуда и касноантичког бронзаног новца.

Керамичке посуде израђиване су претежно у грубој фактури и припадају кухињској керамици. Овде нема налаза финије трпезне црвено бојене грнчарије из претходне етапе. Откривана је углавном огњишна керамика са траговима на ободима од излагања ватри како на зделама и лонцима, тако и на поклопцима. Издвојена је једна чинија хоризонталног обода калотастог тела (Т. V/1). Лонци су са изразитије разгрнутим и оштрије профилисаним ободом (Т. V/2–4). Код једног фрагмента лонца сферичног трбуха задебљаног хоризонтално увученог и избаченог обода потврђене су капљице мркозелене глеђи (Т. V/5) (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 73, I/16 (Т. IV/3); 85, II/28 (Т. XVIII/3–4); 83, II/17 (Т. XV/8); 81–82, II/12 (Т. XIV/5); 80–81, II/11 (Т. XIV/1)). У испуни канала од опека и камена у сонди 3 нађен је калотаст поклопац ужлебљеног обода на унутрашњу страну искошеног (Т. V/6). Овај тип чини прелаз ка поклопцима рачвастог обода.

¹⁶ Нажалост, у сонди 1 истраживана је до испод дна темеља бедема једино унутрашњост угаоне кружне куле, где су антички слојеви уклоњени потоњом пренаменом куле у отпадну јаму из касне фазе периода под Турцима. У унутрашњости утврђења, односно уз северозападни његов угао ископавано је само до нивоа запечене земље (до дубине 0,7 м). Незнатна површина са запеченом земљом са спољне стране утврђења у сонди 3 вероватно говори о крају објекта од лаког материјала. Иначе, са те стране утврђења ископавано је само у ширини од 0,5 м, односно на 2 м² површине.

Јединствену посуду чини велики сађак-подметач конично-цилиндричног тела. Задебљан, кратко увучен и избачен обод равног врха благо је унутра укошен са троугаоно профилисаним кореном и спољном ивицом. Конични део суда перфориран је у два хоризонтална низа, док је цилиндрични проломљен на дну правоугаоним отворима са лучно завршеним горњим странама (Т. V/7). Интересантан је налаз минијатурне посуде финије фактуре, мркоцрвене боје печења, на прелому сиве, а споља у горњем делу црвено бојен. Оштећен обод вероватно је раван, тело лоптасто, а масивна стопа конично је проширена. На дну је рељефно изведена спирала (Т. V/8).

У овој потфази констатована је спорадично и финија керамика, али израђена од сиво печене глине. Заступљени су пехари и крчази споља завршени сивим или црним премазом металног сјаја, тзв. сива/македонска тера сигилата. Већем крчагу припада искошен уски врат украшен са три изражајна пластична прстена између којих су изведени плићи, а на рамену је урезана таласаста линија (Т. III/6) (Любенова 1981, 130, обр. 47/1, 2; Стајкова 1989, 146, обр. 8). Интересантно је напоменути да су у Пауталији, у градским термама, пронађени слични фрагменти крчага, а откривени новац у слојевима са једним групним налазом завршава се комадима Гордијана III, односно Хостилијана (Русева-Слокоска 1964, 42–44, обр. 8; Кацарова 2005, 121). Иначе, настанак терми датован је у средину 2. века, а њихово прво значајно рушење средином 3. века. Овом крчагу изгледа припада доњи део јајоликог трбуха са укошеном стопом споља широко ужлебљеном и профилисаним (Т. III/7) (Митова-Джонова 2006, 197, Т. I/м). Откривен је и један фрагмент сличног врата крчага са прстеновима и коничним раменом од средње пречишћене земље, али необрађене површине (Т. III/8). Мањим крчазима припадају фрагменти украшени на трбуху зупчастом радлом (Т. III/9–10). Код једног пехара у метопи ограниченој жлебовима изведен је печатни орнамент точка (Т. III/11) (Стајкова 1989, 147, обр. 8–10).

Као и керамичке посуде из претходне фазе, тако и оне у овој најближе аналогије имају у подунавским римским провинцијама, односно у Средоземној Дакији. Финија сива керамика, која се датује у 3–4. век, припада већином продукцији из долине Горње Струме и Искера, тј. централно-балканског подручја (Митова-Джонова 2006, 197–198; Кацарова 2005, 231).

Од стаклених посуда издвајају се фрагменти две посуде. Најпре, тело хемисферичне чаше са благо ужлебљеним ободом косо одсеченог врха (Т. V/9) и укошена прстенаста стопа конкавног дна пехара (Т. V/10). Јако кородирана бронзана појасна пређица правоугаоног облика нађена је унутар објекта у сонди 3.

Ова потфаза документована је приличним бројем римског новца који је прецизно хронолошки дефинише. У сонди 2 откривене су монете: центенионал и пола центенионала Констанција II, мајорина Констанција Гала и пола центенионала Валентинијана II, у сонди 3, изван бедема, пола центенионала Јулијана II, а у сонди 4 пет центенионала, два Валентинијана I и три Валенса.¹⁷

За разлику од претходне потфазе, у овој је цивилно насеље са објектима од лаког материјала констатовано на простору на коме је у следећој фази подигнуто утврђење. Ово насеље свакако чини западну периферију касноантичког емпорија/мансије Турес. Чини се да је оно подигнуто дуж главног римског пута *Via Militaris*, који стотинак метара југозападно води до мансије Турес, лоцираног на простору Барја – ужег насељског дела Пазара (Пл. 3) (Vuković-Bogdanović, Pejić 2016, 95–97).

Ово отворено насеље егзистирало је током средине 4. века наше ере, односно до краја његове треће четвртине. Важан догађај са којим би се могло повезати његово уништење у пожару инициран је упадом Гота на Балкан током владе Валентинијана I и Валенса. Управо је новац ових владара заступљен у млађој потфази старијег периода.

Млађа фаза античког хоризонта

Архитектура античког утврђења у Пироту

Млађи период античког хоризонта карактерише изградња прве фортификације емпорија/мансије Турес. Касноантичко утврђење подигнуто је у равници, односно на завршетку Пиротског поља, тик испред места где планина Белава у виду рта налик кречњачкој греди понире у њега. Бедеми су фундирани изнад слоја алувијалног песковитог наноса. Доња половина висине темеља усечена је у праисторијски културни слој, док је његов преостали део укопан у старији касноантички културни хоризонт.

Супструкција бедема грађена је у техници *opus caementicum*. Висина темељне зоне креће се од 1,1 до 2 м спуштајући се од кружне угаоне куле утврђења на североистоку (дно темеља на коти 363,90) ка југозападу до северног зида четвртасте куле (дно темеља на коти 362,80). Темелј је просечне дебљине око 2,4 м, тј. 0,2 м дебљи од суперструкције. Стога је темељно проширење у виду грађевинске линије и оно је у ширини до 0,1 м постепено

¹⁷ Још три новчића нису читљива. Иначе, у млађим хоризонтима од предметног, односно све до површинског слоја, на целом налазишту налажен је углавном новац владара из средине и друге половине 4. века нове ере, а спорадично и новац владара из прве половине 4. века нове ере (Константин).

План 3. Античка топографија Пазара
(Пејић 2015, Т. ССVIIIб – прерађена и допуњена)

Plan 3. Antique topography of Pazar
(Пејић 2015, Т. ССVIIIб – revised and supplemented)

избачено на спољну и/или унутрашњу страну бедема. Једино је код спољашњег североисточног угла четворостране куле утврђено да је супструкција увучена 0,05 м у односу на линију спољашњег лица суперструкције.

Основна дебљина суперструкције бедема утврђења на Пазару износи 2,2 м и пружа се од четворостране куле на капији у дужини од 24 м (Сл. 3). Измерена вредност одговара античким грађевинским мерама од 5 лаката или 7,5 стопа (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 60, нап. 39). Једнаке или незнатно веће димензије потврђене су на пауталијском Хисарлику код југоисточног бедема, између правоугаоних кула 4 и 5, и на југозападном бедуу између кула 9 и 11 (Русева-Слокоска 2016, 37, 60, 68). Одатле па до северног унутрашњег угла утврђења, односно у дужини од 12,5 м, широк је 3,7 м. Целом дужином проширење бедема је конструктивно везано за основну дебљину бедема без цезуре. Наведено увећање дебљине бедема свакако је условљено потребом изградње степеништа којим се излазило на његову шетну стазу. Слично решење примењено је код капије IV уз југоисточни угао утврђења на Хисарлику (Русева-Слокоска 2016, 43, 88, нап. 80 дужине 11,65 м.).¹⁸

На растојању од 34 м са спољне стране истраженог бедема подигнуте су северна угаона кула и кула на капији. Једнако растојање примењено је и између правоугаоних кула 4 и 5 на утврђењу Хисарлик Пауталије (Русева-Слокоска 2016, 86, нап. 70).

Висина надземног дела бедема очувана је у висини од 0,5 до 0,8 м (највиша кота очуване круне бедема је 365.65 м). Спољашња и унутрашња лица су дерсована. Линија почетка дерсовања спољњег и унутрашњег лица бедема постепено пада почев од североистока, односно од кружне угаоне куле – од коте 365.20 до 364.90. Ниво дерсовања у унутрашњости четворостране куле нижи је за 1 м, подигнут једино са унутрашње стране утврђења за око 0,3 м да би прешла преко засвођеног лука главне клоаке и у пределу проширења бедема. У сонди 2 констатована су два нивоа дерсовања. Укупна очувана висина бедема утврђења иде од 1,7 до 2,4 м.

Суперструкција бедема грађена је у комбинованој техници од наизменичних редова камена и опеке везиваних кречним малтером – *opus incertum (vittatum) mixtum*. Камен коришћен за изградњу бедема је локални кречњак, највероватније са оближњег брда Сарлаха. Нажалост, опеке су констатоване једино у луку главне клоаке утврђења, и то димензија 0,3 x 0,27 x 0,04 м. У кречни малтер није додавана туцана опека.

¹⁸ Почетни делови степеништа нису констатовани, премда је у том делу унутрашњости бедема суперструкција на основу дерсовања очувана у висини од 0,4 и/или 0,7 м.

Сл. 2. Сонда 2 – проширење бедема, унутрашња страна са оштећеним делом главног царског пута

Fig. 2. Trench 2 – widening of the rampart, inner side with the damaged part of the main imperial road

Сл. 3. Изглед североисточног дела бедема северозападне стране касноантичког утврђења Туреса – поглед са југозапада

Fig. 3. Appearance of the north-eastern part of the rampart of the north-western side of the Late Antique fortification of *Turres* – view from the south-west

Од грађевинске линије проширења бедема суперструкција започиње дебљином првог реда камена висине од 0,3 до 0,8 м. Лица бедема изведена су од већег и средњег ломљеног камена (0,2–0,4 м) постављаних у приближно правилне редове. Изузетак чине очувана лица североисточног зида четворостране куле која су изведена од притесаних ломљених блокова ситнозрног пешчара жућкасте боје. Испуна између два лица извођена је у техници *opus caementicum*.

На основу различито очуване круне оштећеног бедема утврђења уочена је техника зидања суперструкције. Од линије проширења бедема по 6 метара са једне и друге стране (СИ и ЈЗ) круна је од заравњеног нивоа кречног малтера, који означава први либажни слој од редова опека његовом целом ширином. Одатле па до куле на капији, у дужини од 17 м, либажни слој од опека изведен је само уз спољње и унутрашње лице бедема у ширини/дужини једне опеке од 34 цм и висини од вероватно четири реда опека са једнаком дебљином малтерних фуга од 4 цм. У осталом делу до северо-западног унутрашњег угла утврђења нису уочене равне малтерне површине са трагом опека, већ је целом ширином бедема очувана круна од грубог ломљеног камена – испуне изведене у техници *opus caementicum*.

Посредну потврду постојања значајних остатака грађевинског материјала у порушеном античком утврђењу, нарочито квалитетних опека, потврђује велики број ових опека уграђених у бедеме касносредњовековног Пиротског града. Да је римско утврђење постало мајдан за изградњу пограничне тврђаве у држави кнеза Лазара непосредно западно од њега, документовано је постојањем грађевинског шута једино уз спољну западну страну античког бедема према Градићу, односно према Калеу, како се она другачије назива.¹⁹ Иста пракса настављена је и у каснотурском периоду, тако да се и у њиховим преуређењима тврђаве, али сада у знатно мањој мери, наилази на античке сполије.²⁰

Код проширења бедема на унутрашњој страни затечена је интересантна ситуација. Најпре, проширење није изведено управно на бедем, већ под углом од 100°. На том делу утврђења дерсовање је урађено у два нивоа,

¹⁹ Поред камена и опека са римског утврђења, на Пиротском граду уграђивани су и профилисани делови камене архитектонске пластике од јавних и профаних грађевина из цивилног насеља мансије Турес. Трагови насеља потврђени су у пределу непосредно источно и јужно уз античко утврђење на Пазару.

²⁰ У преградном бедему доњег града Калеа налазе се чак уграђени делови зида од опека и малтера у који је убацивана ситно туцана опека (два реда опека и два реда малтерних фуга димензија 0,4 x 0,2 м), у виду јединственог грађевинског блока са неке античке грађевине Туреса. Турци су за градњу својих грађевина обилато користили сигу.

на kotaма 365.20 м и 364.85 м. Међутим, оно је спроведено у чеоном делу проширења бедема на дубљој нивелети само у проширењу бедема од 0,8 м, односно до тачке прекинутог другог дубљег низа изразито крупног камења насатично постављеног у линију, чија је круна пронађена на дубини од 364.65 м, а дно на дубини од 363.95 м. Од те тачке до угла проширења бедема (у ширини 1,1 м) нивелета дерсовања се пење до коте 365.20, тј. до нивелете, која се у континуитету пружа до унутрашњег северозападног угла утврђења.

Иначе, линија крупног низа камења праћена је у сонди 2 у дужини од 2,3 м и она није паралелна са ужим делом бедема, већ се шири под углом од 110° (Сл. 2). Изнад овог низа утврђена је на вишој коти од 365.00 м линија од средње крупног камења, која има исти правац пружања, али се налази источније за 0,5 м.

У пределу дна нивоа дубљег дерсовања па до појаве наведеног другог нижег низа крупнијег камења ископан је слој шљунка од око 0,2–0,3 м, али на већој ширини, односно у линији/равни око 0,5 м од проширења бедема (око 2,5 м од унутрашњег лица основног бедема).²¹ Интензиван слој шљунка у пределу испред проширења бедема изгледа да чини ниво супструкције за попљочавање опекама или каменом, односно дренажни тампон. По свему судећи поменуте конструкције представљају остатке римског пута, који је обнављан у старијој фази, а у млађој је измештен на другу трасу, пошто је негиран изградњом касноантичког утврђења (око нивоа дна темеља бедема утврђења и дубље до 0,5 м, документован је праисторијски, односно гвозденодобни културни хоризонт).²²

Изостанак степеника на месту почетка проширења бедема иде у прилог једнораменој конструкцији степеништа. Оно је свакако било изграђено на улазу у северозападну угаону кулу, одакле је вероватно уједно полазио и крак једнаког једнораменог степеништа на крајњем западном делу североисточног бедема утврђења. Слично решење примењено је код југоисточне угаоне куле утврђења на Хисарлику изнад Паугалије (Русева-Слокоска 2016, 43, обр. 21а–б, 55, обр. 35 а–б).

²¹ Откривени слој шљунка као и угао проширења бедема оштећени су у ширини од 0,8 м прокопавањем одводног земљаног канала из касне фазе периода под Турцима, односно у 18/19. веку.

²² Праћењем античке топографије града Пирота у Улици војводе Момчила, односно у унутрашњости утврђења и у линији са проширењем бедема откривен је део овог пута од два слоја једнаке дебљине од по 0,5 м. Доњи слој чини сложен ситнији ломљени камен, а преко њега крупнији, други слој чини интензиван шљунак. Иначе, помоћу натписа из суседне Бугарске изградња овог римског трансбалканског пута документована је јако рано натписима из времена Нерона: Petrović 1979, 20; Петровић 1979, 179; Торбатов 2004, 87.

Уз Улицу војводе Момчила откривен је североисточни и почетак северозападног чеоног зида четворостране куле, која је, највероватније, фланкирала капију утврђења на северозападном бедуу (североисточна кула) (Пл. 1). Кула је конструктивно везана за бедем и излази споља из његове равни 7,3 м, а дебљина њених зидова износи 1,6 м. Унутрашње димензије куле, као и спољашње, нису прецизно утврђене због смањеног обима истраживања. У пределу ове куле, која је иначе знатно оштећена проласком савремене инфраструктуре града Пирота, очуване су мање партије почетка суперструкције изведене од притесаних блокова крупнозрног пешчара. У унутрашњости куле ниво суперструкције нижи је за око 1 м. Споља супструкција куле износи око 2 м.

Уз северни угао куле чини се да је још у антици пробијен правилан улаз ширине 2 м и очуване висине од 0,3 до 0,5 м у североисточном зиду. Да је овај улаз у кулу настао касније, потврђује и то што је северозападни зид куле почев од њеног северног угла косо засечен. Млађој фази куле изгледа одговара делом очуван и истражен под у унутрашњости од уломљених и целих опека, површине око 1,5 м².²³ Чини се да је у другој фази кула била коришћена као цивилни/профани објекат.

Испред улаза, тј. споља, уз североисточни зид куле, као и уз северозападни зид, откривена је површина – под, односно слој запечене земље мркоцрвене боје просечне дебљине око 0,2 м. Ова површина се прекида на 5–10 цм испред спољњег лица супструкције куле, тј. пробијена је њеним фундарањем. Утопљена у под од запечене земље споља, близу северног угла куле, а већим делом испред наведеног улаза, констатована је квадратна малтерна основа стопе. Њене димензије су 0,75 м, а била је изведена од камена (у углу је очуван *in situ* само један већи камен). Интензивни трагови горења и гаражи свакако су последица страдања објекта од лаког материјала у пожару. И овде су, али за разлику од ситуација у сондама 2 и 3, са спољашње стране утврђења, северно од четвртасте куле, констатовани остаци старијих грађевинских структура које су страдале у пожару. Наведени објекат налази се испод нивоа темељног проширења, односно старији је од времена градње утврђења.

Кружна угаона кула није постављена у оси северног угла утврђења већ је приметно измештена – у равни северозападног бедемског платна (Сл.1, Пл. 1). Једнако решење примењено је код више касноантичких утврђења из средњобалканског простора. Тако су постављене кружне куле на

²³ Због целокупног стања оштећења у овој сонди и скученог простора, од овог нивоа у унутрашњости куле није копано дубље.

југоисточном и југозападном углу војног утврђења на Хисарлику изнад Пауталије (Русева–Слокоска 2016, 86), затим западна и источна на утврђењу емпорија Дискодуратере (Боянов 2014а, 34–35), југоисточна на кастелу Кастра Мартиса (Атанасова 2005, 44) и северозападна на утврђењу Градиште код села Дичин (Динчев 2009, 29).

Угаона кула спољњег пречника 10 м (34 стопа) има једнаку дебљину зида од 1,6 м као и четворострана кула. Она је откривена само у нивоу супструкције. У крајњем северном истраживаном делу куле – уз Улицу српских владара, њена круна је девастирана у дужини 1,5 м и висини 0,3 м, вероватно у касном средњем веку пробијањем трасе Цариградског друма. И поред праћења бедема у пределу њене унутрашњости у дужини од 3,5 м, улаз није пронађен, премда је он очуван до почетака суперструкције висине 0,2–0,5 м.

У кули је антички археолошки слој у целости избачен претварањем њене унутрашњости у отпадну/септичку јаму током касне фазе периода под Турцима. Наиме, северно–североисточно уз остатке античког утврђења, непосредно уз њега, развијало се најстарије насеље турског Пирота – каснија махала Кале капија.²⁴ Међутим, праисторијски хоризонт, односно гвоздено-допски слој, остао је нетакнут, опет потврђен око дна темеља бедема.

Отвор у бедему за клоаку начињен је на 5,85 м од четвороугаоне куле на претпостављеној капији (сонда 3). Он је благо конусног облика, ширине 0,8 м на унутрашњој и 0,6 м на спољашњој страни. Углавном је образован у делу супструкције бедема, односно на 0,8 м од дна темеља. У том делу бедем је очуван до висине 2,1–2,4 м. Отвор је у горњој трећини био засвођен полуобличастим сводом од опека димензија 0,3 x 0,27 x 0,04 м. Са југозападне стране отвора очувана су четири, а са североисточне стране два реда опека лука. Фуге су једнаке дебљине са опекама. Вероватна висина самог отвора у бедему износи око 1 м, с тим што је пад направљен ка унутрашњој страни утврђења (нижа је за 0,15 м). На тој страни утврђења дерсовање очуване унутрашње стране бедема износи 0,8 м, а смањује се у пределу лука на 0,5 м, с тим што је, изгледа, горња половина лука била изнад нивоа дерсовања.

И у сонди 3, која је отворена ради дефинисања отвора у бедему, са унутрашње стране утврђења откривен је ниво/под, односно површина од запечене земље мркоцрвене боје дебљине око 20 цм (на коти 0,5 м изнад дна отвора у бедему – клоаке, односно 0,35 м испод доњег нивоа дерсо-

²⁴ Николић 1974, 12, 16. На крају књиге у карти која се односи на Пирот пре ослобођења од Турака (1877), површина коју је захватало античко утврђење још увек није била насељена, тј. над његовим североисточним ободним остацима зидају се објекти највероватније тек од изградње и насипања нишког пута северно од Калеа шездесетих година 19. века.

вања унутрашњег лица бедема), као и слој исте дебљине мркоцрвене рас-треситије земље од урушених зидова објекта, који је био изведен у лакој материјалу.

Испод нивоа пода овог објекта откривен је у ширини сонде, тј. у дужини од 1,5 м, канал изведен у сухозиду од целих и уломљених опека и камена димензија 0,25 x 0,2 м. Фундирањем темеља утврђења канал је прекинут. Канал није управан на лице бедема него са њим склапа оштар угао, односно измештен је од правца отвора у беду – клоаке ка југу за 0,4 м. Он је свакако градњом утврђења девастиран. Под од запечене земље пружа се до самих ивица канала. Уз сам источни профил сонде 3 констатована су два камена на нивоу изнад врха канала, тако да се по свему судећи овде ради о латрини која је била изведена од лаког материјала и припадала објекту већих димензија старијем од утврђења.²⁵

На супротној, спољној страни утврђења, опет измештен јужно од отвора у беду – клоаке за 0,1 м и нижи од његовог дна за 0,1 м, откривен је велики камени плочасти блок димензија 0,65 x 0,45 x 0,2 м. По свему судећи овде се ради о главној клоаки утврђења, која је у одређеним фазама могла да служи и као тајна потерна. Пружала се приближно истим правцем као сличан канал старијег насеља – друга потфаза старијег античког периода на потесу Пазара (Пејић 2015, 484).

На крају приказаних фактографских података о античком утврђењу у Пироту износи се и претпоставка о његовом вероватном издуженом правоугаоном облику димензија 160 x 100 м. Краће стране фортификације, зависно од постојања капија, биле би и дуже – до око 110 м. Имао би површину око 1,7 ха. По свему судећи утврђење је изграђено по ортогоналној шеми, с обзиром на то да је подигнуто на равном терену.

Подударност са утврђењима из централних и источних провинција Балкана

Након анализе архитектонских детаља утврђења указује се на аналогije ближих и даљих римских фортификација Балкана. Више паралела даје изградња касноантичког утврђења на Хисарлику у Пауталији, из исте провинције Средоземне Дакије. Оно је за разлику од нашег подигнуто на највишем заравњеном делу брда Хисарлик изнад Пауталије. Иначе, овај познати римски град провинције Тракије утврђен је још у последњој че-

²⁵ Око средине античког утврђења на Пазару праћењем античке топографије откривен је солидније грађен канал од опека димензија 0,3 x 0,45 м (25 x 25 x 4 см), покривен ломљеним каменим плочама. Његов правац пружања највероватније се поклапа са овим уз античко утврђење: Пејић 2015, 484.

твртини 2. века фортификацијом постављеном у равници као и пиротско утврђење (Русева-Слокоска 2016, 12). Чини се да је на уздигнутијем терену Ћустендилског Хисарлика, пре подизања касноантичког утврђења постојало паганско светилиште из 2/3. века, које је касније претворено у ранохришћанску базилику. У његовом југоисточном делу откривени су ранији цивилни правоугаони објекти из 4. века, од ломљеног камена, везивани малтером са туцаном опеком, у којима је налажен новац владара до императора Валенса као и у пиротском утврђењу (Русева-Слокоска 2016, 15, 98, 103).

Блиске аналогије пружа и сама архитектура утврђења на Хисарлику, површине 2,25 ха, ако се изузме његов облик – издужени неправилни многоугао који је последица уклапања у нераван брдовит терен. То се, пре свега, односи на две кружне угаоне куле у јужном делу утврђења постављене више ка једној страни бедема, измештене од правилне осе пречника 6,4 м и 7 м / 3,2 м и дебљине зидова 1,6 м и 1,9 м. Међутим, у североисточном делу утврђења, кратко управно избаченом и ужем, друге две кружне угаоне куле постављене су у оси угла који затварају бедемска платна пречника 6,4/3,8 м и дебљине зидова 1,3 м. Уз то, оне нису као претходне две на јужном делу утврђења припојене уз бедем, већ знатним лучним одсечком залазе у унутрашњост угла утврђења.

Исте су и четворостране избачене куле грађене на бедемским платнима уз капију и потерне. Њихов број је већи на странама утврђења, с обзиром на то да оно захвата већу површину. Специфично решење изведено је код југоисточног угла фортификације, где је смештена главна капија. Она је брањена блиским кулама – са једне стране кружном угаоном измештеном из осе симетрије, а са друге, северне, правоугаоном. Међутим, асиметричност југоисточне угаоне куле концепцијски овде није изведена само због капије него и због тога што је непосредно са супротне стране угла постављена троугаона кула. Зато је југозападна, друга угаона кружна кула избачена из осе симетрије, померена не ка југу него ка западу, иако је на тој страни терен стрмији. Иначе, та јужна, најлакше приступачна страна утврђења брањена је, изгледа, изворно са две троугаоне и две правоугаоне куле. Такође, и сам начин градње и димензије делова утврђења углавном се поклапају са одговарајућим пиротским. На крају, изградња другог пауталијског утврђења крајем 4. и почетком 5. века (шири оквир последња четвртина 4. – прва четвртина 5. века) припада истој епохи и историјском контексту. Поред тога, услед величине и приступачности јужнијег дела утврђења, овде су, изгледа, први пут на Балкану за одбрану бедема употребљене троугаоне куле (Русева-Слокоска 2016, 85–88, 98, 101, 103, 105, 108).

Сличнији однос кружних угаоних и четвоространих кула са пиротским утврђењем има и утврђење емпорија Дискодуратере, смештено такође у равници, површине 1,2 ха. Оно је основано, међутим, један век раније од пиротског и пауталијског на Хисарлику, односно у време прве тетрархије. Од истражене три угаоне кружне куле (четврту, јужну кулу однела је река Јантра), северна не покрива сам угао утврђења. Преостале две постављене су у целости на једно – североисточно, односно југозападно, бедемско платно, крећући једном својом страном од самог његовог угла. Необично је и то што северна и западна кружна кула имају зидове дебљине 1,2–1,3 м, док су на источној чак 0,5 м дебљи. То је условило и различите пречнике кула који се крећу од 5,5/3 до 6,7/4 м. По једна избачена правоугаона кула на странама бедемских платна дебљине 1,4 м нешто су мањих димензија од пиротских, пропорционално тањих зидова: 5,1–5,9 x 4–4,6 x 0,9–1,3 м. Једини улаз/капија удаљен је око 34 м од западне угаоне куле, тј. изведен на $\frac{1}{3}$ југозападне стране утврђења, при чему је заштитна функција капије са претпостављеном кулом знатно умањена (Боянов 2014а, 29, 33–37).

На истом римском путу за Константинопол, у провинцији Тракији и истоименој дијецези, смештено је и утврђење мансије Карасура. Ова фортификација већа од пиротске, површине 3,2 ха, састоји се од два наспрамна дела које дели поток, и налази се на ободу трачке равнице. Северни део постављен је на велики трачки тумул из предримског доба, а други на падине мањег брда Кајрјака (Динчев 2006, 12, 88). Ту је, на почетку стрме падине овог брда заравњеног врха у виду платоа, односно на југозападном углу фортификације, подигнута ексцентрично кружна угаона кула. Она полази од угла југозападних бедема, а углавном је ослоњена на јужни бедем, са којим је изравната испуном. Ту је кратким, благо закошеним зидом, преграђен унутрашњи угао утврђења, свакако због конструкције за излазак на кулу. Специфичност ове куле је мали пречник њене унутрашњости једнак дебљини зида од 2,3 м, по чему је јединствена. За њено измештање из осе угла као разлог наводи се управо велики нагиб брда, где би иначе била постављена да би штитила оптимално оба бедемска платна (Кüßner 2001, 63–66). Са друге стране њена функција је измештањем појачана према равном врху брда, одакле би напад био учесталији.

На супротној страни, две кружне угаоне куле на приближно једнакој северној половини утврђења Карасура другачијег су положаја. Иначе, обе су изграђене у оси угла овог превасходно насељског дела фортификације невојног карактера. Северна кула, у литератури означена као североисточна, већим делом свог унутрашњег зида залази у кратко преграђен део бедема

угла утврђења, који је са западне стране проширен предримским бедемом. Међутим, северозападна кружна кула великим делом лука залази у угао фортификације. Обе су пречника 3 м већег од већ описане југозападне угаоне куле. Важно је напоменути и да је дебљина бедема Карасуре пет лаката/седам и по стопа, односно 2,2 м, као у Пироту. Време примарне градње утврђења још није поуздано утврђено, пошто се креће од римског, преко касноантичког до почетака рановизантијског периода. Са преуређењима и преградњама траје до доласка Словена на Балкан (Кљвнер 2001, 63–68, уп. Динчев 2006, 12, 88).

Попут утврђења на пауталијском Хисарлику и код Градишта близу Дичина, северозападна угаона кула пречника 7,2 / 3,6 м и дебљине зида 1,8 м измештена је битно из осе како би била заштићена главна капија у непосредној близини. Као разлог измештања из осе угла наведен је стрмији терен на тој страни. Дијагонално супротна југоисточна кула, која је само назначена – делимично откривена – већ је у мањој мери померена из правилне осе угла. Ту су нешто мање правоугаоне куле распоређене на бедемским платнима полуизбачене и полувучене. Утврђење са протеихизмом смештено је на теллоидном узвишењу, десетак метара уздигнуто од околног равнотерена јужног дела дунавске равнице. Трапезоидног је облика, површине 1,1 ха, а датовано у крај 4. и почетак 5. века наше ере – вероватније у прве године владавине Теодосија II (Динчев, 2009, 9, 19–20, 29–30).

У суседној провинцији, Дакији Рипензис, односно северно с оне стране Старе планине, на утврђењу Кастра Мартис, од две истражене масивне угаоне полигоналне куле изведене на кружној супструкцији, југоисточна је у целости измештена из осе. Друге, такође полигоналне куле (десетостране ?) на бедемским платнима, дебљине 3,8 м, имају највећу ширину 15 м. Поред стрмог терена на југу, због чега је ова угаона кула померена ка истоку, за њено измештање из осе наведен је тактичко одбрамбени фактор. Наиме, намера градитеља била је да се са кулама јаког квадрибургијума повезаног са североисточним делом *кастела* штити његов једини јужни улаз (та функција је, међутим, израженија код северније куле, ближе улазу квадрибургија, на прелому источног бедемског платна *кастела*). На супротном, југозападном углу, делимично откривена полигонална кула измештена је из осе ка западном бедуму за само око 7°. Иначе, утврда површине 1,25 ха, подигнута на југозападном ободном делу дунавске равнице ради заштите прелаза кроз Стару планину у долину Тимока, датује се у време Константина и његових наследника (Атанасова и др. 2005, 7, 43–48).

Преглед утврђења са кружним и сличним угаоним кулама постављеним у оси симетрије

Моћне полигоналне угаоне куле непосредно типолошки повезане са кружним кулама бележе се и код фортификација у суседству пиротске, али су изведене у правилној оси. То су, пре свега, шеснаестостране куле на Галеријевој палати Ромулијани (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 65), затим осмострани код Сердике II (Динчев 2013, 257) и шестостране код Ремесијане (Gušić 1995, 129, уп. Гушић 1987, 23–24). Грађење зидина Сердике II и Ремесијане датује се у време Константина (за Ремесијану прва половина 4. века: Gušić 1995, 132), док се за престоницу Средоземне Дакије почетак оснивања у ширем оквиру помера и до времена Аурелијана. Међутим, код ових утврђења употребљене су различите и другачије куле на бедемским платнима. Код првог бедем долази до средине кружних кула, а у другом, у мансији Ремесијана, правоугаоне куле у целости штрче изван бедема. У овом погледу индикативна је Ромулијана, јер је старије утврђење са квадратним кулама на угловима и бедемским платнима полуизбаченим и полуувученим, као и полигоналним на двама капијама – споља избаченим, а грађено је на прелазу 3. у 4. век наше ере. Дебљина бедема и зидова кула износи 1,8 м, а спољне димензије правоугаоних кула износе 10 x 10 м (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 64). Млађе утврђење, изграђено изнова делимичним инкорпорирањем старијег, са свим полигоналним кулама које штрче изван бедема (на угловима шеснаестостраним, на бедемским платнима дванаестостраним и десетостраним и на капијама дванаестостраним), подигнуто је скоро одмах након првог, у другој половини прве деценије 4. века наше ере. На млађем утврђењу приметна је масивнија градња проширивањем утврђења, померањем бедема ка споља за 10 м. Овде су знатни бедеми ширине 3,6 м, а куле спољног распона од 27 до 22,5 м (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 64–74).

Слично је и на великом и добро очуваном утврђењу трачког града Диоклецијанополиса са моћним бедемима, доминантно четвороугаоним кулама и капијама. Од укупно 44 куле које штрче изван бедема, издвајају се једино североисточна угаона осмострани на кружној основи и југозападна угаона лезаста. Северозападна квадратна угаона кула одговара оним на старијем утврђењу Ромулијане. Утврђење са бедемима дебљине 3,6 м у супструкцији и од 2,6 до 3 м у суперструкцији, изграђено је за време Диоклецијана (Маджаров, Маджаров 2002, 201–207; уп. Динчев 2013, 249).

Из прве половине 4. века наше ере су и десетостране избачене куле Бононије спољног распона 19 м, нажалост истражене само на бедемским платнима дебљине 3,7 м (Иванов 2003, 19–20). Издвојену констелацију

кула налазимо на два утврђења војног логора помоћних јединица Августе на ушћу Огосте у Дунав. Код старијег утврђења површине око 2,5 ха, откривене правоугаоне куле излазе споља за $\frac{1}{3}$ изван капија, односно за $\frac{2}{3}$ изван бедема. Ширина бедема износи само 1 м, а његова изградња датује се у време Трајана/Хадријана или нешто касније. Већ код Августе II утврда проширена на северу достиже површину 6–6,5 ха. На СЗ углу је откривена моћна кружна кула дебљине зида 2 м, постављена у оси угла и у целисти измештена споља. На капијама и бедемским платнима дебљине 2,5 м изграђене су такође велике куле, али оне су U-типа, такође потпуно избачене изван фортификације. За почетак градње друге утврде узима се крај 3. века наше ере (Иванов 2003, 30–35).

Бројна су утврђења у североисточном делу Балкана, на којима су у време од прве тетрархије, а нарочито у периоду владавине Константина до његових наследника, на бедемским платнима и ређе и капијама грађене куле новог U-типа. Углавном су извођене у комбинацији са лепезастим кулама на угловима – искључиво у оси симетрије (Торбатов 2002, 331–332). То су, у провинцији Мезија Секунда, војни логори Димум (Митова-Джонова, 2003, 46, 53), Јатрус (Иванов 1999, 189–193) и град Абритус (Радославова, Дзанев 2003, 129–130) са лепезастим кулама на угловима; Нове III, Војвода и Ковачевско кале са кружним кулама на угловима (Дончева 2002, 221), а у провинцији Скитија Минор углавном са лепезастим кулама на угловима – војни логори Капидава и Диногеција, градови Тропејум Трајани, Залдапа и др. (Торбатов 2002, 103–105, 107–108, 133–134, 303–304, 326–327, 331–334, 412–420).

Код првобитне фортификације града Хореум Марги с почетка 3. века наше ере уклапање североисточне угаоне куле, некомплетно истражене, изведено је у оси сустичућих страна бедема, тако да је споља полукружно решена, а унутра врстом типа лепезастих кула. И овде се преуређење угаоне куле млађег утврђења једним краћим правим делом бедема – преграђивањем угла – датује у почетак 4. века наше ере (Васић и др. 2009, 137–138; Васић, Петковић. 2010, 21, Pl. 5).

Примери развојног тока изградње римских утврђења источног Балкана

Уз изнете детаље хронолошког пројектовања елемената који чине једно утврђење, треба навести и финесу извођења угаоних кула на бедемским платнима током римског периода Балкана.

У том погледу инструктиван пример развоја пружа Чезава–Нове на Ђердапском делу дунавског лимеса. Током 1. века наше ере то је била земља-

но-дрвена тврђава подигнута на левој обали Дунава. У време владавине цара Трајана добија камене бедеме увучених кула, како на заобљеним угловима, тако и на капијама и бедемским платнима. Од доба Севера само код једне капије куле су споља проширене за трећину полукружним додацима и постоји удвајање бедема. У Константиново време фортификација је у потпуности преуређена и незнатно проширена на 1,7 ха (143 x 122 м). Тада добија нове избачене кружне куле на угловима, бедемским платнима и на северној капији. Међутим, све угаоне куле постављене у оси различито су изведене. Северозападна кула је углавном укомпонована у шире заобљени угао утврђења; југозападна и североисточна су дозидане стешњавањем заобљених углова, док је југоисточна уклопљена у угао једним кратким и правим делом бедема – преграђивањем угла (Vasić, Kondić 1986, 548–549, 553, уп. fig 11, 13, и 22).

Слично је текао развој грађевинских фаза кастела Состра на војном путу Балкана Оескус – Филипополис. Код овог утврђења смештеног у равници – Тројанском предбалканском билу, констатовано је неколико периода изградње фортификације. У првом, из друге половине 2. века, утврђење има заобљене углове и унутрашње правоугаоне куле, а бедеми дебљине 1,9 м грађени су од облутака везаних глином (самим тим мале висине) са непосредним спољним земљаним ровом – у традицији епохе Трајана и Хадријана. Од другог периода, у првој половини 3. века, за владавине Севера, смањује се површина фортификације увлачењем бедема за око 10 м. Смањена је и дебљина бедема на 1,2–1,3 м изведених са лицем од камених блокова и емплектоном везиваним малтером. Приближно квадратне основе површине 1,5 ха, представљала је базни пешадијски логор *cohors qingenaria*. Брањена је правоугаоним унутрашњим кулама на капијама, бедемским платнима и вероватно кратко заобљеним угловима. Коначно, у трећем периоду, од Аурелијана до Диоклецијана, у новијој литератури од Галијена (Hristov 2015, 296), значајно се преуређује утврђење из претходног периода, и то бедемима дебљине 2,2 м. Сада су правоугаоне куле (8 x 6,5 м) увучене и избачене на капијама, односно са $\frac{1}{3}$ своје дужине излазе из равни бедема, а кружне куле (унутрашњег пречника 5,4 м) на угловима, у оси бедемских платна, више су избачене него увучене, дакле, мањим лучним делом залазе у унутрашњост утврде. Током задњег периода, од краја 4. до краја 5. века, на утврђењу су само затворене поједине капије, а са унутрашње стране бедема призидане су зграде федерата од камена везаног глином. У оквиру ове фазе констатоване су две етапе градње, прва до средине 5. века, када утврђење наставља функцију војног логора, и друга, када постаје утврђено цивилно насеље (Христов 2011, 60–78, Hristov 2015, 307–313).

Из приказаног прегледа римских и касноантичких утврђења на централном и источнобалканском простору приметно је да се код њих јављају кружне куле постављене у оси симетрије на угловима, претежно од краја 3. па до средине 4. века наше ере, тј. од прве тетрархије до Константина и његових наследника. Појава је евидентна како на примерима војних фортификација типа кастела на Дунавском лимесу и унутрашњости (Чезава, Августа, Состра), тако и код већих и мањих градова (Сердика II, Диоклецијанополис, Хореум Марги), утврђених резиденција (Ромулијана, Шаркамен), затим и код мањих насеља (Ремесијана, Кастра Мартис, Карасура север). Наведена утврђења са полигоналним кулама изграђеним на кружним супструкцијама уврштена су у тип кружних кула као њихов дериват. Она се граде у економски снажнијим срединама као што су наведени важнији градови, али и око царских резиденција као што је Галеријева палата, и на стратешким местима као што је Кастра Мартис. Од утврда у суседству пиротске у овом смислу умногоме се хронолошки издваја Кратискара, која је под Јустинијаном од сердичког резиденцијалног касноантичког комплекса преуређена у утврђени полихнион (Динчев 2003, 71–72, 79, 96). Овде су на угловима враћене кружне угаоне куле постављене у оси симетрије из константиновске епохе.

У време појаве и употребе кружних угаоних кула изведених у оси симетрије на бедемским платнима фортификација, изгледа да су подједнако грађене и оне избачене кружне (Сердика I, Чезава, Кастра Мартис), или правоугаоне основе (Диоклецијанополис, Состра, Ремесијана). У овом погледу куле на Августа II истичу се као њихов најзападнији пример. Тај тип кула најважнија је одлика већине утврђења у доњоподунавским провинцијама, где је у исто време уведен нови тип у целости избачених и издужених кула U-типа.²⁶ Оне се у ширем контексту могу сматрати за источну варијанту кружних угаоних кула – грађених у западном делу Царства.

О постепеном мењању концепција изградње фортификација од краја 3. и у првој половини 4. века, говори хронолошки веома осетљив прелазак правоугаоних угаоних кула увучених и истурених на Галеријевом старијем утврђењу у полигоналне потпуно избачене на млађој фортификацији Ромулијане, као и временски још недефинисан однос кружних кула једнако избачених и увучених на бедемским платнима Сердике II и оних у целости избачених на бедемима Сердике I (Динчев 2013, 258).²⁷ Сличан пример концепцијске раз-

²⁶ Торбатов наводи да су оне први пут примењене током предузетих преградњи из основа утврђења Никеје за време Клаудија II око 269. године, а да су уједно карактеристичне за истодобне веће фортификације у Арабији, Сирији и Египту; Торбатов 2002, 331–332, са позивањем на: Lander 1984, 218–226.

²⁷ Динчев указује на бројне изузетке од уобичајене праксе, која ипак преостаје као једини поузданији елемент одређене епохе за датовање када други убедљивији аргументи нису или неће бити откривени.

ноликости, односно тражења најповољнијих одбрамбених одлика и варијација у избору форме угаоних кула, налазимо код утврђења Диоклецијанополиса.

Развој форми утврђивања текао је од дрвених војних логора заобљених углова, са унутрашњим кулама, у раноцарским периоду на Балкану, у време римске војне премоћи и офанзивне политике Царства, преко утврда концепцијски истих, али од трајнијих материјала, камена и опеке везаних кречним малтером, изграђених у време највеће моћи империје, за владавине Трајана и Хадријана, до постепеног и делимичног избацивања кула из равни бедема ка споља пред почетак опадања царства у доба Севера, и коначно, до кула које само малим делом заузимају унутрашњост утврђења или су потпуно истурене изван равни бедема, какве су грађене за време опоравка римске државе у раздобљу тетрархија и власти Константина и његових наследника. Еволуција је настављена измештањем угаоних кула из осе симетрије у ери валентинијанско-теодосијанске династије, када Царство коначно прелази у фазу дефанзивне политике.

Утврђења са угаоним кулама измештеним из осе симетрије – Кастра Мартис као најраније (Атанасова и др. 2005, 44) и Дичин (Динчев 2009, 29) као најкасније – изграђена су у суштини у низији, на локално релативно ниском и лакше доступном терену. Она дају један шири хронолошки оквир, чини се другу половину 4. века, у који се уклапају како она подигнута у равници – Пирот – тако и она грађена на узвишењима – Карасура југ (Кућнер 2001, 66) и Ђустендилски Хисарлик (Русева-Слокоска 2016, 46, 69). У овом погледу издваја се утврђење Дискодуратере, иначе образовано на равном терену, са датовањем у крај 3. и почетак 4. века наше ере, алтернативно од једне до две деценије раније (Боянов 2014а, 38), што је мало вероватно.²⁸ Дакле, оно

²⁸ У ранијем извештају са ископавања бедема од западне угаоне кружне куле ка главној капији наводе се два слоја пожара уз његово спољње лице. Оба слоја дебљине по 32 цм одвојена су слојем од 39 цм и хронолошки одређена новцима, горњи Аркадијевим (прва четвртина 5. века), доњи Валентинијановим (задња четвртина 5. века?). Хоризонт испод доњег слоја са гаражи датован је новцима Константина Великог. Дно старијег слоја пожара долази до нивоа темељног проширења бедема у кв. А8 (Боянов 2014б, 336). Иначе, слојеви пожара откривани су уз спољње и унутрашње лице бедема, а ка унутрашњости утврђења нестaju. Слична ситуација забележена је и код утврђења Турес, односно новац Валентинијана и Валенса налажен је испод и око темељног проширења бедема. У другом раду Бојанов одређујући стралиграфски грађевинске периоде и трећи поткрепљује откривеним новцима од Константина I до Констанција II, док четврти потврђује налазима новца од Теодосија I до Хонорија (од краја 4. до двадесетих година 5. века) (Боянов 2014а, 54–55). Овде се поред тога наглашава да се трећи грађевински период, у чији се почетак датује изградња утврђења, завршава танким слојем гаражи на горњем крају овог хоризонта, али да у тренутној фази истражености не може да буде повезан са догађајима готског упада 376–382, пошто није откривен на простору целог локалитета. Тако је време владања Валентинијана неизвесно, односно није ситуирано ни у трећи, ни у четврти грађевински период. Управо у Пироту оно прецизније одређује фазу градње утврђења.

се смешта у временске оквири у којима су доминантно, изгледа без изузетака, примењиване кружне угаоне куле у оси симетрије на синхроним утврђењима.

Приметан стратешки разлог померања угаоних кула код Дичина и Хисарлика сагледава се у њиховој допунској улози одбране блиских тврђавских капија (Динчев 2009, 29; Русева-Слокоска 2016, 43, 85). Код осталих то није случај. На утврђењима са удаљенијим капијама од угла са асиметричним кулама – Дискодуратере и Кастра Мартис – удаљавање од осе има сврху заштите прилазног пута, а на другим странама појачавање угрожености стране фортификације. Ова чињеница указује на измештену трасу дијагоналног пута који у Пироту пролази североисточном страном утврђења, где треба очекивати и његову главну капију. Она се помоћу савременог праћења античке топографије града наслућује око средине тог бедемског платна (док. ММП).

Прегледом шема утврђења показује се да се топографски услови прилагођавају њиховој концепцији градње, односно играју секундарну улогу, а не обратно. Асиметрично постављање угаоних кула свакако је узроковано и модернизацијом опсадних справа током касноантичког периода. Наведени разлог очигледан је и примењен, изгледа, крајем 4. века на јужној капији Диоклецијанополиса након њеног рушења у претходном периоду (Маджаров, Маджаров 2002, 203). Зато и имамо случајеве на почетку подизања угаоних кула измештених из осе симетрије, на утврђењима у равници Дискодуратере, Кастра Мартис, Турес, нешто касније на узвишењима као што су Карасура, пауталијски Хисарлик, Дичин. Чини се да ова пракса није примењивана на утврдама великих градова, вероватно због неефикасности.

Нумизматички налази и датовање (римског утврђења у Пироту)

С обзиром на знатнију поремећеност овог културног хоризонта узроковану девастирањима током касног средњег века и периода под Турцима, као и савременим прекопавањима након ослобођења од Турака, покретни археолошки налази прилично су измешани. Поред тога, керамички материјал је малобројан и претежно атипичан. Међутим, новац је у овом периоду најбројнији. Откривено је 38 примерака, и то по деловима локалитета: у сонди 1 (3 изван куле, 3 унутар куле, 1 чишћењем круне бедема – Грацијан), сонди 2 (2: Констанције II, Констанције Гал), сонди 3 (7: споља, унутра и чишћењем бедема), сонди 4 (4: северно изван четворостране куле / Константин, Аркадије), откривањем и чишћењем бедема између сонди (9: Констанције II, Валентинијан I, Грацијан) и површински налази из предела унутрашњости утврђења источно од сонди 2 и 3 (9: Валенс, Аркадије).²⁹

²⁹ Примерци важни за датовање друге фазе старијег античког периода, односно затвореног хоризонта, очишћени су. Остали нису и прелиминарно углавном припадају 4. и првој половини 5. века наше ере.

Посебно се издвајају и важни су налази новца Констанција II типа FEL TEMP REPARATIO и Валентинијана I типа RESTITUTOR REIPUBLICAE откривени приљубљени уз само спољно лице бедема при врху супструкције. Први 0,6 м јужно од угаоне кружне куле, а други око средине пробоја североисточног зида четвртасте куле. Истиче се да је рушевински слој насеља од нетрајног материјала (затворена целина – друга потфаза старијег античког периода) прекинут десетак цм до спољашњег лица супструкције бедема, тј. оштећен копањем рова за градњу темеља утврђења. Они су на наведена места доспели свакако током његове изградње.³⁰ Дакле, они представљају *terminus post quem* за градњу утврђења у Пироту.

Прецизније време изградње утврђења чини се одређује новац Валентинијана и Валенса, откривен у сонди 4, у слоју који претходи изградњи утврђења, односно из друге потфазе старијег античког периода. Ради се о типовима GLORIA ROMANORUM (један) и RESTITUTOR REIPUBLICAE (један) Валентинијана I и типовима SECURITAS REIPUBLICAE (два) и GLORIA ROMANORUM (један) Валенса, кованим у Тесалоники и Сисцији. Они свакако хронолошки одређују време рушења западног ободног насеља емпорија/мансије Турес у последњој трећини 4. столећа. Разарање објеката наведеног дела насеља вероватно је последица Првог готског рата 366–369. године (Велков, 1959, 35; Васић 2008, 91).

Сличну слику пружају налази новца из исте друге потфазе у сонди 2. На вишим котама (365.15–20 м) око 1 м источно од низа средњег камења главног царског пута у слоју од објекта од нетрајног материјала откривен је новац типа FEL TEMP REPARATIO и VOT XX MULT XXX Констанција II и типа FEL TEMP REPARATIO Констанција Гала (364.75 м). Међутим, источно уз низ крупног камења истог пута на нивоу шљунка (кота 364.90 м), документован је новац Валентинијана II типа VOT X MULT XX.³¹

У прекопаваним слојевима откривено је и неколико металних налаза који свакако припадају касној антици. Издваја се бронзана фибула у обли-

³⁰ Vasić, Kondić 1986, 555, нап. 49, наводе сличан пример налаза новца Валентинијана I (у презиђиваном горњем делу бедема) на Чезави–Нове. Услови налаза наведеног новца искористићени су да поткрепе мишљење да за време Валентинијана и Валенса и упада Гота на лимесу у пределу Гвоздених врата на Дунаву нису грађена нова утврђења, већ су само рађене интервенције на бедемима. Други пример је из кастела Кастра Мартис са новчићима откривеним на темељним проширењима југоисточне угаоне куле бр. 2 (сличне овој у Туресу) Грацијана и између ове куле и бедема – Констанција II, док је на малтерном поду елипсоидног простора улаза у југозападну угаону кулу бр. 4 нађена бронза Валентинијана II: Атанасова и др. 2005, 44–45.

³¹ Ова половина центенинала откривена је са једне стране око почетка доњег нивоа дерсовања унутрашњег лица бедема у сонди 2, а са друге стране у граничној зони дна регулационог земљаног канала из турског периода.

ку голуба склопљених крила, нађена у пределу северозападног унутрашњег угла утврђења (Т. V/11). У истој сонди 1, али из унутрашњости кружне угаоне куле, пронађена је правоугаона бронзана брава (Т. IV/11).

Имајући у виду све наведене чињенице о хоризонтима градње и живота, архитектури и налазима, долази се до неколико историјских момената који би могли указати на то када је утврђење могло бити подигнуто у касноантичком Туресу. Најпре, још на самом почетку владавине Валентинијана I и Валенса, нови императори су прошли кроз Турес 31. маја 364. Тада су свакако, упознајући се са стањем и вршећи инспекцију провинција, констатовали да овај емпориј/мансија није имао никакву заштиту. Два најближа града Наис и Сердика била су свакако утврђена још од друге половине 2. века, док за источнији, због истражености, зна се и да је у време тетрархије добио знатно северно проширење зидина (Динчев 2013, 258 – период Аурелијана–Константина). Оквирно, у време Константина датује се и изградња масивног утврђења у суседној мансији Ремесијана (Gušić 1995, 132). На бригу савладара о заштити подунавских провинција указује и Валентинијанова законска наредба војводи Таутомедосу суседне Приобалне Дакије из јуна 364/5. године издата у Медијани. По њој „...сваке године треба да буде подигнута по једна кула на оним местима на којима је неопходно, а поред тога треба поправљати и старија утврђења...” (Васић 2008, 91; уп. Велков 1959, 34; Vasić 1995, 327). То је, уједно, највероватније датовање почетка утврђивања овог већег насеља на важном путу Балкана.

Каснији, вероватнији датум грађења утврђења био би инициран рушењем западног ободног дела насеља емпорија/мансије Турес током Првог готског рата 366–369. Налази новца из затворених слојева млађе потфазе првог античког периода коинцидирају са временом операција наведеног готског рата. Због значаја главног дијагоналног пута за Царство, а недуго након рушилачког проласка Гота крајем треће четвртине 4. века, изграђено је прво касноантичко утврђење у емпорију/мансији Турес. То би пре свега била активност Валентинијана I, пошто је провинција Средоземна Дакија била у његовом делу Царства (Велков 1959, 35; Васић 2008, 91).

Шири оквир подизања утврђења обухватао би императоре с краја 4. века наше ере, превасходно доба Теодосија I, односно након катастрофалног пораза Царства код Хадријанопоља 378. године. Познато је да су масе Гота преплавиле Балкан пљачкајући на свом путу све пределе (Мичел 2010, 128). У случају да претходно емпориј/мансија Турес није пострадао, овом приликом се то сигурно десило. Индицију у том правцу пружа већи групни налаз новца откривен у каналу ранохришћанске базилике у суседној Ремесијани,

похрањен 393. године, алтернативно до краја столећа (Миљанић 1996, 111). Како показују утврђења на дунавском лимесу, под овим императором документоване су нове реконструкције утврђења на Чезави, Равни, Караташу и Понтесу (Vasić, Kondić 1986, 555). У ово, али и нешто касније време (крај 4. и почетак 5. века наше ере) ставља се и градња утврђења најсличнијег овом, на пауталијском Хисарлику (Русева-Слокоска 2016, 105).

Касносредњовековни хоризонт

Касносредњовековни хоризонт углавном је документован малобројним, пре свега атипичним фрагментима керамичких посуда које су овамо доспеле током рушења овог касноантичког утврђења ради изградње пограничне тврђаве у држави кнеза Лазара.

Треба имати у виду да су налази из овог хоризонта откривени приликом истраживања која су обухватила само правац пружања античког утврђења, коришћеног као мајдан грађевинског материјала. На самим бедемима и кулама средњовековне тврђаве видљиве су бројне опеке римског формата као и делови архитектонске пластике и споменика изведени у техници и маниру антике. До тих налаза се дошло пре свега приликом рушења два античка утврђења Пирота са Пазара и Сарлаха, видљивих на терену, али вероватно и других објеката цивилног насеља. С обзиром на функцију тврђаве и потребу да источно од ње, одакле се, иначе, очекивао непријатељ, буде брисан простор, на подручју Пазара и не треба очекивати делове насеља из овог периода. Оно је потврђено како посредно захваљујући историјским изворима, тако и археолошки скромном црквом у оквирима ранохришћанске базилике на јужној страни суседног брда Сарлаха.³²

Хоризонт османске доминације

Последњи културни хоризонт на налазишту везује се за насељски део Пирота – Кале капију Шехиркоја, како су га звали Турци. Овај квартал налазио се североисточно уз тврђаву Кале – касносредњовековну фортификацију која је од утврђења за одбрану хладним оружјем преуређена у ону за

³² Пејић 1996, 10–16. У касном средњем веку насеље Пирота основано је на јужној страни оближњег Сарлаха на остацима другог античког утврђења из времена ране Византије. У центру насеља уклопљена је у оквирима знатно веће ранохришћанске базилике скромна православна црква. Некропола овог насеља, датована у период 12–14. века, простирала се преко реке уз леву обалу Бистрице на простору каснијег Пиротског града и североисточном делу бедема ранијег утврђења, које је предмет овог рада. Током друге половине 14. века престаје сахрањивање на делу некрополе уз Бистрицу, тј. на издвојеној већој групи стена, где се подиже погранична тврђава.

одбрану ватреним оружјем. Тада су у изворно турској грађевинској интервенцији на Пиротском граду, у преградни бедем са капијом у османском стилу уграђиване опет опеке античког формата извађене са античких утврђења и објеката. Трагови ове делатности на касноантичком утврђењу на Пазару документовани су грађевинским шутом од рушења само уз спољну ивицу римског бедема, тј. на страни према Калеу, где је иначе био одвожен.

Југоисточни део испред Калеа, односно мањи северозападни део касноантичког утврђења није био насељен. Дакле, остао је празан – брисани простор испред турске тврђаве. Ту су приликом ових ископавања утврђење само две интервенције, и то комуналне природе. Првом је унутрашњост кружне угаоне куле претворена у отпадну/септичку јаму махале Кале капија Пирота из турског доба. Тада су археолошки слојеви из ње уклоњени све до нивоа праисторијског хоризонта (сонда 1). Друга интервенција било је регулисање површинских кишних вода са наведене површине копањем земљаног канала уз унутрашњу страну северозападног бедема касноантичког утврђења. Том приликом је оштећена круна угла проширеног дела бедема у сонди 2. Јама је, изгледа, коришћена до времена ослобођења од Турака 1877. године.

Обиље интересантног покретног археолошког материјала откривено је у отпадној јами. Нађени су, пре свега, бројни керамички крчази, углавном перигузи. Затим приличан број стаклених шоља и чаша. На крају неколико турских керамичких лула, кресиво за ватрено оружје, дрвена бурмутица, коштана оплата инструмента, наочаре и један турски новчић.

Закључак

Простор парка источно испред Калеа у Пироту активно је коришћен у прошлости једино у касноантичко доба. Најпре, почетком 4. века, ту је извршено западно насељско проширење емпорија/мансије Турес. С обзиром на тип ископавања откривено је делимично неколико објеката од лаког материјала. Они су се низали уз трасу главног царског пута, који је стотинак метара југозападно доводио до мансије Турес.

Најтрајнији белег оставила је градња првог значајног утврђења Туреса из основа. По свему судећи наведено западно насељско проширење изгорело је у пожару за време неког продора током Другог готског рата, на прелазу из трећег у четврти квартал 4. века, алтернативно у неком походу Гота до краја столећа. Део главног царског пута, који је пролазио кроз насеље ка мансији у Барју, дислоциран је незнатно северније због изградње утврђења.

Овим истраживањима отвара се проблем настанка имена мансија Турес, с обзиром на то да је прво камено утврђење подигнуто тако касно, а раније дрвено још није констатовано. Наиме, у трапезоидном простору горњег града касносредњовековног Калеа откривена је темељна зона издвојене моћне кружне куле спољњег пречника око 9 м (Пејић 2015, 468–471). Она је изграђена на југоисточној страни купасто издигнуте групе стена која је речицом Бистрицом – левом притоком Нишаве, одвојена од изражене кречњачке греде Сарлаха – источног краја планине Белаве. Избор овог места за градњу, по свој прилици куле стражаре, у функцији је обезбеђивања прелаза првобитног пута *Via Militaris* преко Бистрице. На Сарлаху, односно супротној левој страни речице хронолошки одговарајућа конструкција још није документована. Засад изгледа да је мансија названа по наведеној кружној кули.

На основу истраженог дела северозападне стране фортификације у дужини од око 40 м, као и праћењем античке топографије Пирота током прошлог столећа, претпоставља се да је утврђење било издужене правоугаоне основе вероватних димензија 160 x 100 м. На угловима су изведене кружне избачене куле измештене из осе симетрије. Код утврда Дискодуратере и пауталијског Хисарлика померање угаоних кула извршено је ка дужим странама, док је овде, у Туресу, изведено ка краћим бедемским платнима као код Карасуре. Око средине краћих страна постављене су четворостране, такође избачене куле, док су на дужим, изгледа, биле капије смештене на $\frac{1}{3}$ растојања, штићене вероватно истим четвоространим кулама.

Досадашњим, искључиво заштитним, скромним истраживањима унутрашњости утврђења, поред чињенице да су проучавања античког Туреса ионако недовољна, стиче се утисак да оно није било нарочито урбанизовано, као и да није коришћено у дужем периоду. С обзиром на то да је подигнут на месту западног ободног насеља Туреса, страдао у пожару, изгледа да је било војног карактера. Уз то, јужно и југоисточно изван бедема откривене су, опет приликом заштитних радова, простране терме. На крају, две засад познате ранохришћанске цркве Туреса, чије се подизање на централном Балкану интензивира баш у време изградње утврђења, лоциране су опет изван ове утврде (Пејић 2015, 458–461, 485–486; истражена је само једнобродна базилика *intra muros* у другој пиротској рановизантијској тврђави). Сви ови удружени топографски подаци посредно говоре да утврђење није било цивилног карактера.

Важан део трасе главног царског пута од Наиса до Сердике није био осигуран утврђеним пунктом од Ремесијане (заштићена у време Константина) до провинцијске престонице у дужини од око 110 км (72–77 миља по

римским итинерарима). Поред тога, Ремесијана је егзистирала као цивилно насеље ближе Наису, док се Турес налазио на средокраћи два наведена важна града, Наиса и Сердице. Његов повољан и потребан геостратешки положај у немирно време учесталијих варварских продора, сада и главним комуникацијама Царства, утицао је на то да држава ту инвестира и изгради снажно утврђење (Русева-Слокоска 2016, 98, 105). Смештањем војне посаде у кастел обезбеђивана је пожељна проходност главног путног коридора Царства. Тиме су осигурани пре свега насушна војна покретљивост, а затим економски и трговачки токови неопходни за одржавање Царства.

Утврђења са угаоним кружним кулама грађеним изван осе симетрије подизана су у близини већих градских центара ради њихове војне заштите. Током друге половине 4. столећа показује се да су она била одређена етапа достигнутог развоја канонизоване државне шеме изградње фортификација. Од времена Константинових наследника, односно Констанција II, почињу да се подижу утврђења с тим новим одликама. Поливалентна заштитна функција Туреса у ширем смислу односи се на главни град Средоземне Дакције – Сердику. Кастра Мартис је изграђен свакако ради обезбеђења старопланинског прелаза ка граду Рацијарији. Карасура је на Централном путу штитила важно одвајање комуникације за доњоподунавске провинције у близини Филипиопоља. Последње утврђење подигнуто у време Теодосија/Аркадија на ђустендилском Хисарлику бранило је далеко раније утврђену Пауталију у њеном подножју.

Цивилна утврђена насеља са изграђеним асиметричним угаоним кулама налазе се у близини Никополиса ад Иструм у провинцији Доњој Мезији. Некадашњи емпориј Дискодуратере добио је скромније бедеме брањене укупно мањим бројем кула (без штићене једине капије). Ближе поменутом граду подигнута је утврда на Градишту код Дичина, нешто јачих бедемских платна од претходног, али опет недовољно у поређењу са раније пометутим утврђењем војног карактера. То указује на другачије поводе и потребе градње, тј. на грађевинску делатност коју финансирају држава и локалне заједнице.

Због карактера истраживања и прилично оштећених горњих хоризоната услед коришћења остатака утврђења као мајдана грађевинског материјала, није прецизније одређено када је напуштен. Напуштање тог утврђења је могуће објаснити и одредити индиректним путем зато што у Пироту постоји и друго рановизантијско утврђење, подигнуто нешто касније од првог, око стотинак година, на оближњем узвишењу. Наиме, само неких 200 метара северозападно од овог ископаног на Пазару у равници изграђено

је касније ново утврђење. Оно је уклопљено у конфигурацију терена јужне стрме стране кречњачке греде Сарлах. Више је оштећено него претходно. Међутим, у подножју брда откривен је део југозападне капије са једне стране брањене потковичастом кулом. Иза бедема откривена је већ поменути ранохришћанска базилика *intra muros*.

Са познатим историјским дешавањима у првој половини 5. века повезаним са узастопним продорима Хуна у средње Подунавље, о којима је посведочио и Присков опис уништеног оближњег Ниша, треба повезати у рушење утврђења на Пазару у истом периоду (Petrović 1979, 41). Одлука да се не обнавља или репарира старо утврђење после хунске најезде, већ да се гради друго на истакнутом узвишењу, са иновативнијим типом кула, отворила је нову страницу у прошлости Пирота у другачијим историјским околностима (Пејић 2015, 451–461).

БИБЛИОГРАФИЈА

- Алексић, Д. 1954. Трагови каструма? Ка старијој историји Пирота. Слобода, 17. април. Одељак Културни живот.
- Атанасова, Ђ., Йоцова, А., Кабакчиева, Г., Кузманов, Г. и Димитров, К. 2005. Кастра Мартис, квадрибургий и кастел, *Разкопки и проучавања XXXIII*. Софија: „Агаго” и Универзитетско издателство „Св. Кл. Охридски”.
- Боянов, И. 2014а. *Дискодуратере и емпориите в Римска Тракиа*, Софија: Авалон Пбблишинг.
- Боянов, И. 2014б. Редовно археологическо проучване на обект „емпориум Дискодуратере”, землице на с. Гостилица, област Габрово, АОР 2013, 336–338, Софија.
- Brukner, O. 1981. *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Београд: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine.
- Vasić, M. i Kondić, V. 1986. Le limes romain et paleobyzantin des Portes de Fer, In: *Studien zu den Militargrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses Aalen 1983.*, 542–560. Stuttgart: .
- Vasić, M. 1995. Moesia Prima and Dacia Ripensis in time of Valentiniani and Valens (364–378), In: *The age of Tetrarchs*, ed. D. Srejskić, 327–335. Београд: The Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Васић, М., Петковић, С., Манојловић-Николић, В. и Крижанец М. 2009. Резултати истраживања вишеслојног налазишта Норгеум Марги-Равно-Ћуприја у 1989. години, *Весник Војног музеја* 36, август 2009, 133–143. Београд: Војни музеј.
- Васић, М. и Петковић, С. 2010. Резултати истраживања вишеслојног налазишта Норгеум Марги-Равно-Ћуприја у 1990. години, *Весник Војног музеја* 37, август 2010, 10–25. Београд: Војни музеј.

- Васић-Деримановић, Ј., Адамовић, Н. и Николић Е.** 2016. Двојни гроб и случајни налази античког периода из Ритопека, *Гласник српског археолошког друштва* 32, 155–181.
- Велков, В.** 1959. *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*, София: София: Българска академия на науките-Археологически институт.
- Vuković-Bogdanović, S. i Pejić, P.** 2016. Konji, magarci i mule iz rimske putne stanice *mansio Turres, Arhaica* 4/2016, 85–103. Београд: Археолошки институт.
- Гушић, С.** 1987. Урбанизам Ремезијане од I до VI века. *Саопштења XIX*, 21–35. Београд: Републички Завод за заштиту споменика културе.
- Gušić, S.** 1995. Remesiana in the Late Roman period, In: *The Age of Tetrarchs*, ed. D. Srejović, 128–137. Београд: The Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Дељанин, Б. и Пејић, П.** 1986. Пиротски град – археолошка ископавања у 1985. години. *Гласник Српског археолошког друштва* 3, 227–232.
- Дељанин, Б. и Пејић, П.** 1987. Пиротски град – археолошка ископавања у 1986. години. *Гласник Српског археолошког друштва* 4, 149–154.
- Динчев, В.** 2003. Късноримската резиденција Scretisca и ранновизантијското селище Кратискара, *Разкопки и проучвања XXX*, София: „НОУС”
- Динчев, В.** 2006. Ранновизантијските крепости в Бугарија и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia), *Разкопки и проучвања XXXV*, София: Българска академия на науките, Археологически институт с музей .
- Динчев, В.** 2009. Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Велико-търновска област, 1996–2003, *Разкопки и проучвања XXXIX*, София: Националният археологически институт с музей.
- Динчев, В.** 2013. Северната крепост на SERDICA (Сердика II), у: *Известия на националният археологически институт XLI*, In honorem professoris Георги Кузманов, ур. В. Динчев, 237–279. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Дончева, И.** 2002. Античната крепост „Ковачевско кале“. у: *The Roman and Late Roman City*, Papers from the International conference. July, 26–30. 2000, Veliko Turnovo, 220–227. София: Bulgarian Academy of Sciences, Archaeological institute with museum.
- Иванов, М.** 2003. Бонония (Bononia). У: *Римски и ранновизантијски селища в Бугарија*, Т. II, ур. Р. Иванов, 18–22. София: Археологически институт с музей 2003.
- Иванов, Р.** 1999. *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*, София: ALEA.
- Иванова, М.** 2004. Локална terra sigillata от пътните станции Sostra и Ad Radices по пътя Ескус – Филипопол, *Епохи* 3–4, 47–58. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методиј”.
- Јевтић, М.** 1990. Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, *Гласник српског археолошког друштва* 6, 92–103.
- Јуришић, А.** 1956. Археолошки радови – Пирот, *Саопштења* 1, 136–137. Београд:
- Кацарова, В.** 2005. *Пауталија и нејната територија през I–VI век*. Велико Търново: Фабер.

- Костић, К. Н.** 1908. Светосавски говор, *Извештај Пиротске гимназије за школску 1907–1908 годину*, 3–21. Пирот: Пиротска гимназија.
- Костић, К. Н.** 1912. Пирот, *Гласник српског географског друштва* 1, 82–91.
- Küfner, M.** 2001. Der Sudwestturm der Befestigungsanlage von Karasura – In: M. Wendel (ed.), *Karasura*, B. I, 63–68. (Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach.
- Кузманов, Г. и Грудев, И.** 2013. Късноантична керамика от Рациария, (Крайбрежна Дакия),), у: *Известия на национални археологически институт XLI*, In honorem professoris Георги Кузманов, ур. В. Динчев, 337–388. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Любенова, В.** 1981. Селището от римска и ранновизантийската епоха, у: *Перник*, I, 107–203, ур. Т. Иванов, София: БАН, Археолошки институт и музей.
- Маджаров, К. и Маджаров, М.** 2002. Диоклецианопол (Diocletianopolis), у: *Римски и ранновизантийски градове в България*, ур. Р. Иванов, Т. I, 199–217. Иврай-София .
- Миљанић, С.** 1996. Скупни налаз римског бронзаног новца IV века у Ремесијани, *Нумизматичар* 18/19, 105–122. Београд: Народни музеј.
- Митова-Джонова, Д.** 1977. *Късноантична керамика в с. Поповяне, Самоковско*, София.
- Митова-Джонова, Д.** 2006. *Късноантична сива керамика с пластична декорација от Плана планина – Самоковско*, Spartacus II, Ур. А. Димитрова-Милчева, В. Кацарова. Международен симпозиум 1-4 октомври 2002 година Сандански, 196–206. Велико Търново: Българска академия на науките, Археологически институт с музей.
- Мичел, С.** 2010. *Историја позног Римског царства 284–641*, превод Урош Миливојевић. Београд: Слио.
- Немски и австрійски пътеписи за Балканите** 1986. Немски и австрійски пътеписи за Балканите, XVII-средата на XVIII в., II, прир. М. П. Йонов, София: Наука и изкуство.
- Николић, В. М.** 1974. *Стари Пирот* – етнолошке белешке из прошлости града, Пирот: Музеј Понишавља.
- Пејић, П.** 1982. Прилог топографији Ремесијане, *Нишки зборник*, 11, 79–84. Ниш: ИРО Градина
- Пејић, П.** 1995. Антички период у делима Косте Н. Костића, *Пиротски зборник* 21, 157–161. Пирот: Народна библиотека.
- Пејић, П.** 1996. *Пиротски град кроз векове*, Пирот: издање аутора.
- Пејић, П.** 2008. Заштитна археолошка ископавања Старог Вашаришта у Пироту, субурбијум Туреса, *Археолошки преглед, нова серија*, 4 (2006), 99–101. Београд.
- Пејић, П.** 2015. *Античка топографија пиротског краја*, докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Пејић, П.** 2017. Археолошки локалитет Сарлах – југ у Пироту, у: *Археолошка истраживања на аутопуту Е80*, ур. И. Продановић-Ранковић, 421–463. Београд: Републички Завод за заштиту споменика културе.

- Пејић, П.** 2018. *Римске некрополе и насеље код Мале Лукање на Старој планини*, Пирот: Музеј Понишавља.
- Petković, S., Ružić, M., Jovanović, S., Vuksan, M. and Zoffmann, K. Zs.** 2005. *Roman and Medieval Nekropolis in Ravna near Knjaževac*. Belgrade: Archaeological institute.
- Петковић, С. и Тапавички-Илић, М.** 2020. *Античко утврђење Horreum Margi* (Summary: Late Roman Fortification of Horreum Margi), Грађа 11, Београд: Археолошки институт.
- Petrović, P.** 1979a. Naissus – Remesiana – Horreum Margi, In: *Inscriptions de la Mésie Supérieure* IV, ed. F. Parazoglou. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.
- Петровић, П.** 1979. Понишавље у античко доба, *Пиротски зборник* 8–9, 177–184. Пирот: НИУ Слобода.
- Радославова, Г. и Дзанев, Г.** 2003. Абритус (Abritus), у: *Римски и ранновизантијски селишта в Българија*, ур. Р. Иванов, Т. II, 110–148. Софија: Археологически институт с музей.
- Русева-Слокоска, Л.** 1964. Римска обществена сграда в Пауталија, *Археологија*, 1, 33–44.
- Русева-Слокоска, Л.** 2016. Късноантичната крепост на хълма Хисарлъка гр. Кюстендил, *Разкопки и проучвания XLII*, Софија: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Стайкова, Л.** 1989. Производство и разпространение на т.н. ”македонска” сива тера сигилата по долината на Горна Струма, *Известия*, I, 139–156 Кюстендил: Исторически музей.
- Торбатов, С.** 2002. *Укрепителната система на провинција Скития* (края на III–VII в.). Faber.
- Торбатов, С.** 2004. Пътна мрежа в Тракия и Мизия (I–III в.), У: *Археологија на българските земи*, Т. I, 76–95. Софија: Софија: Археологически институт с музей.
- Христов, И.** 2011. Кастелът Состра на пътя Ескус – Филипополис. Строителни периоди в изграждането на укрепления лагер и неговото развитие от II до V век, *Известия XXIII*, 60–81. Софија: Национален исторически музей.
- Hristov, I.** 2015. Sostra, Roman Castellum, Road-side Station and Settlements on the Road Oeskus (Ulpija Oescus) – Philippopolis 2nd-5nd C. In: *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*, ed. R. Ivanov, 279–340. Ratiaria Semper Floreat.
- Чанак-Медић, М. и Стојковић-Павелка, Б.** 2010. Архитектура и просторна структура царске палате, у: *Felix Romuliana. Гамзиград*, ур. И. Поповић, 49–106. Београд: Археолошки институт.
- Ћирић, Ј.** 1973. „Регулациони план вароши Пирота” 1888. и 1891. године, Изглед вароши према подацима плана, *Пиротски зборник* 5, 157–170. Пирот: Слобода.
- Шурбановска, М.** 2005. Доцноримска печатена керамика од локалитетот Горица кај Винаца, *Зборник археологија*, 2, 167–173. Скопје.

Predrag Pejić

Museum of Ponišavlje, Pirot

THE LATE ANTIQUE FORTIFICATION OF *TURRES*

Keywords: *Late Antique fortification, period of the Valentinian dynasty, emporon/mansio Turres, Late Middle Ages, Ottoman period*

The researches of the Late Antique fortification located, essentially, in the centre of modern Pirot were initiated by the activities taken by the local authorities in order to restore the already devastated city park in front of the late medieval fort of Kale. The rescue excavations were performed in 2015 on the surface of 150 m². Four trenches were opened in those parts of the face of the rampart where optimal results were expected (trenches 1 and 4 on towers, trench 2 at the widening of the rampart, and trench 3 next to the main cloaca). The length of the rampart, both on the outer and the inner side, was followed by a trench which was 1 m wide and had the average depth of 0.5 m.

Namely, during the first works on redesigning the area to the east from the fort Pirotski Grad (as it is also known in scientific literature), remains of a Roman fortification were discovered in 1953 and partially published. It is possible that the fort was seen in 1740 by Kempelen, a member of the Austrian diplomacy, since it was certainly conspicuous above the terrain; later researchers, however, such as Evans, Jireček, Kanitz et al., wouldn't have been able to see it.

In the area of the fortification and its immediate vicinity, people lived from prehistory up to today. There are traces documented, up to the period of the construction of the fort, of the Brnjica culture and Roman Late Antiquity period, and after the construction, from the time it was destroyed, in Late Middle Ages, and period under the Ottoman rule, up to today. The remains from the Roman Late Antiquity period are the most significant ones.

Conditionally speaking, mobile archaeological findings (mostly fragmented ceramic and more rarely glass vessels and a *sestertius* of Gordian III) belong to the Roman period. Fine ware ceramic vessels with red firing colour and red colouring, that is to say, table pottery (bowls, pots, plates, goblets, *amphorae*) are dominant, while the kitchen pottery is present in smaller percentage, in the form of bowls, pots and lids. Several examples of stamped red and grey, high-quality table pottery (beakers and pitchers) have also been found. One of the findings that stands out is a conic beaker-lamp, decorated with probably three horizontal grooves. Those were most probably objects which ended up here during

the fill-in of layers at the north-western periphery of the historically confirmed *mansio* of *Turres* and assumed eponymous *emporion* in the 3rd and the beginning of the 4th century.

During the first half of the 4th century, at the north-western rims of the urban *Turres*, a new settlement was spreading. Unfortunately, only parts of buildings, made of non-durable material, have been registered in it (trenches 2, 3 and 4), in form of burnt flooring and debris layers of constructions made of wood and mud, which were lined up along the main imperial – diagonal road across the Balkans. A layer of intense fire was registered in most of them. The mobile archaeological material, again, consists predominantly of ceramic vessels, with occasional findings of fragments of glass vessels. In this phase, the red coloured table pottery is missing, with mostly coarse cooking pottery confirmed, mostly consisting of bowls, pots and lids. The finding of a larger trivet stands out. Unlike other horizons, a larger number of bronze coins was discovered here, from Constantius II to Valens. It is certain that this peripheral suburb, where poorer inhabitants of the Late Antique *Turres* lived, was destroyed in a fire in the time of the invasions of Goths during the reign of Valentinian and Valens.

It would appear that in a short time span after the suburb had been destroyed, the terrain was cleared, and a part of the route of the diagonal road towards the *mansio* was displaced, in order to build a new, mighty stone fortification. It was built on flat terrain, even though a high limestone ridge called Sarlah rose in the vicinity, being the eastern ending of the mountain Belava. The second antique stone fortification of *Turres* would be placed on this elevation later, in the Early Byzantine period.

The first Antique fortification of *Turres* had been built, apparently, at the western border of the ca ten kilometres long field of Pirotsko Polje, most prominently in order to provide protection for the settlement and the *mansio* of *Turres*. It was placed there, in the middle of the road between two important cities of the Balkans – *Naissus* and *Serdica*, the capital of the province *Dacia Mediterranea* at the time, so as to provide an important road corridor for undisturbed transfer of military units and to maintain economic and trade activities.

The researches defined the north-eastern half of the north-western side of the Late Antique fortification. It was certainly rectangular in shape, oriented along the north-western/south-eastern axis. At the northern corner, the biggest part of a circular tower, completely protruding, placed outside of the axis, i.e. at the end of the north-western face of the rampart, was discovered. The rampart started from the northern corner of the fortification, and they were 3.7 m wide and 12.5 m long. It was this wide because its staircase needed to come out at the bat-

tle path of the crown. The construction of the staircase was made integrally with the basic thickness of the rampart. At the other end of the researched surface, a minor part of the four-sided tower was excavated, located most probably around the middle part of that side of the fortification. This tower was also completely protruding to the outer side, in the length of 7.3 m, and the thickness of its wall, as well as the walls of the corner circular tower, was 1.6 m. For now, there are no elements which would allow us to suppose that it was protecting the gate. A rampart led to it, 24 m long and with the basic width of 2.2 m, as recommended, incidentally, by the construction manuals from that period. The foundation zone was made in the *opus caementicum* technique, while it was established in an indirect manner, in spite of its poor preservation level, that the superstructure was built in the *opus vitatum mixtum* technique. At the distance of nearly 6 m from this tower towards the corner tower, an opening in the rampart was detected, with the average width of 0.7 m and height of ca 1 m. It was semi-vaulted, made of bricks, and represented the main cloaca of the fortress.

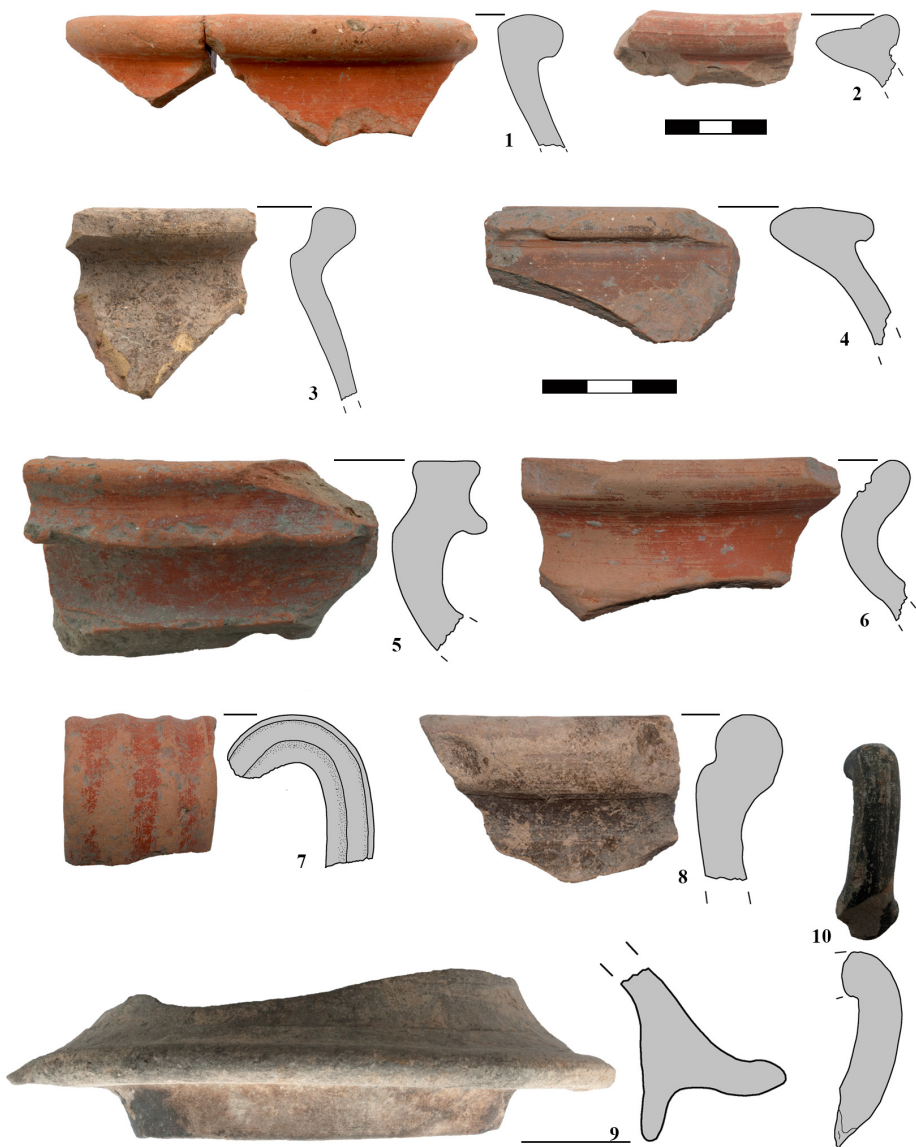
Analogous fortification from the eastern part of the inner Balkan Peninsula – with protruding four-sided towers at the face of the ramparts and circular towers at the corners, placed outside of the axis of symmetry, were being built in the second half of the 4th and the beginning of the 5th century. Among the first ones is the fortification *Castra Martis*, followed by *Carasura*, Pautalian Hisarlik and Dichin. It would appear that the dating of the fort which was the most similar to the one from Pirot – *Discoduratera* – into the period of the first Tetrarchy had been premature, thus making it stand out considerably from the canonized schematics of the epoch.

On the basis of the dating of coins from the horizon of the suburban settlement made of non-durable material, destroyed in a fire, the earliest construction works at the fortification of *Turres* are linked to the activities of Valentinian I, who governed the province of *Dacia Mediterranea*, or, alternatively, to the emperors ruling up until the end of the 4th century. Considering the intense phases of destruction of the rampart and the towers of the fortification during Late Middle Ages, and the period under the Ottoman rule, in order to build and restore the fort of Pirotski Grad, i.e. Kale, in the immediate vicinity, the time of its devastation or abandonment hasn't been reliably determined. It is believed that it was the consequence of multiple impetuous intrusions of the Huns during the first half of the following century. This assumption is corroborated by the building of the second fortification at the near-by Sarlah, with a horseshoe-shaped tower at the south-western gate in the Early Byzantine period. And, certainly, the changed strategic-defence conditions didn't favour the restoration or rearranging of the Late Antique fortification of *Turres* built in the valley.

T. I Старији антички период, I фаза – керамичке посуде финије фактуре и стаклене посуде. Бронзана копча латен (11)? Размера 1:1 1–2, 6); 1:1,5 (3–5, 7–10); 1:2 (11)

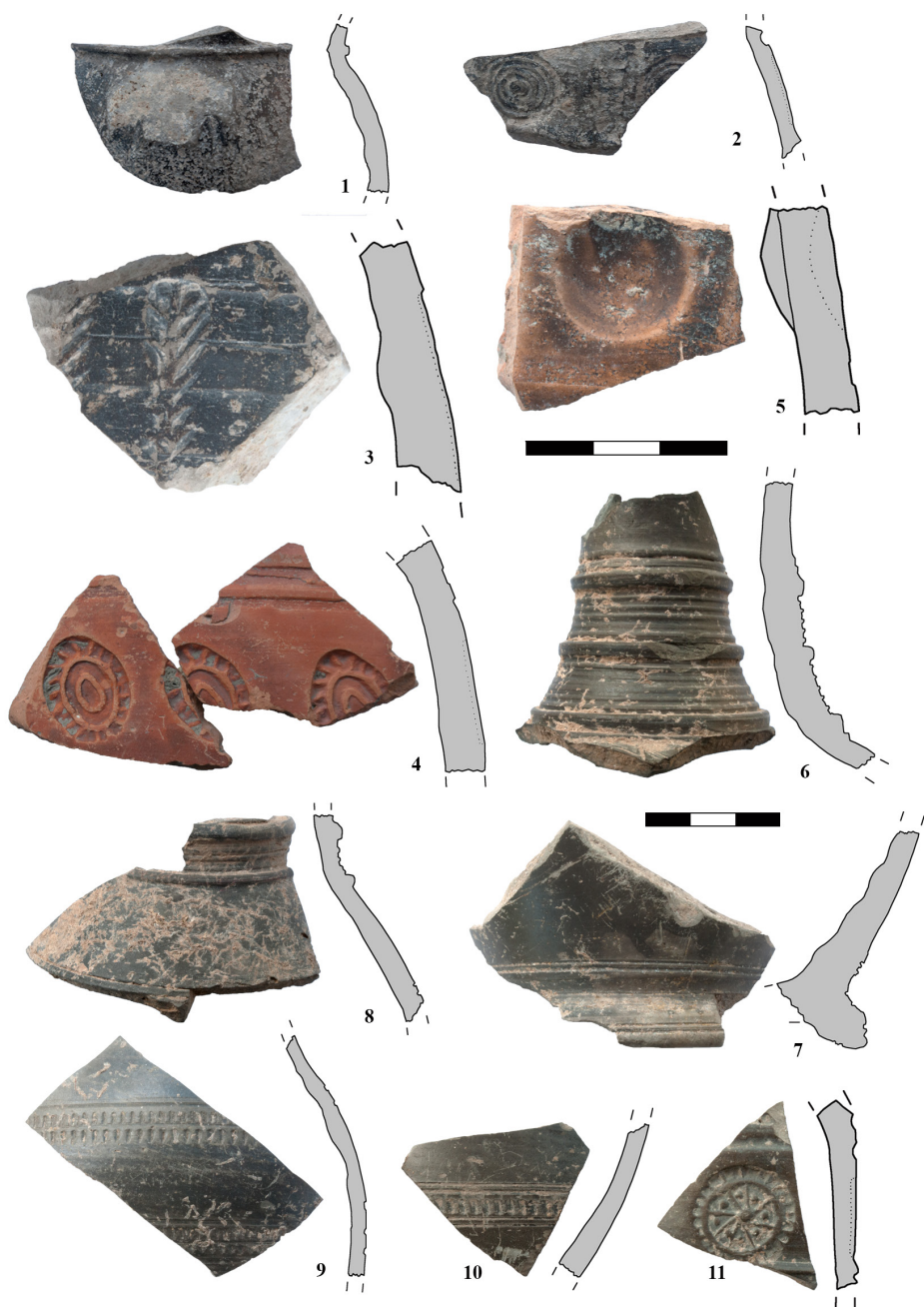
Pl. I Older Antique period, phase I – fine ware ceramic vessels and glass vessels. La Tène bronze buckle (11)? Scale 1:1 1–2, 6); 1:1.5 (3–5, 7–10); 1:2 (11)

Т. II Старији антички период, I фаза – посуде финије фактуре.

Размера 1:2 (1-3); 1:1,5 (4-10)

Pl. II Older Antique period, phase I – fine ware vessels. Scale 1:2 (1-3); 1:1.5 (4-10)

T. III Старији антички период – посуде финије фактуре и печатна керамика:
 I фаза (1–5); II фаза (6–11). Размера 1:1 (3, 5, 11); 1:1,5 (1–2, 4, 6–10)

Pl. III Older Antique period – fine ware vessels and stamped pottery: phase I (1–5);
 phase II (6–11). Scale 1:1 (3, 5, 11); 1:1.5 (1–2, 4, 6–10)

T. IV Старији антички период, I фаза – посуде грубе фактуре. Млађи антички период – бронзана брава (11). Размера 1:1 (7–9); 1:1,5 (5–6, 10, 11); 1:2 (1, 3–4); 1:3 (2)

Pl. IV Older Antique period, phase I – coarse ware vessels. Later Antique period – bronze door lock (11). Scale 1:1 (7–9); 1:1.5 (5–6, 10, 11); 1:2 (1, 3–4); 1:3 (2)

T. V Старији антички период, II фаза – керамичке посуде грубе фактуре (1–7), минијатурна посуда (8) и стаклене посуде (9–10). Млађи антички период – бронзана фибула (11). Размера 1:1 (9, 11); 1:1,5 (2–3, 5, 8, 10); 1:2 (1, 6); 1:3 (4, 7)

Pl. V Older Antique period, phase II – coarse ware ceramic vessels (1–7), a miniature vessel (8) and glass vessels (9–10). Later Antique period – bronze fibula (11). Scale 1:1 (9, 11); 1:1.5 (2–3, 5, 8, 10); 1:2 (1, 6); 1:3 (4, 7)